

КЊИГА ДРУГА

ГЛАВА ШЕСТА

„Постоји једна стара прича, мој Мајланде, о париском таксисти, коју засигурно не знаш“, започео је наш уобичајени поподневни разговор.

„Наравно, не можеш ни знати. Ниси је ни имао од кога чути. Дакле, на Етоалу, чувеном тргу у Паризу, неко је окрзнуо аутомобил једног шофера, рођеног Француза. Он изађе из кола полако, онако ноншалантно, типично за Французе, приђе кривцу и рече му тихо, додирујући свој качкет: „*Je salue votre Mademoiselle mère*“¹.

Седели смо на малим каменим степеницама на самом крају цавтатске риве, у близини фрањевачког самостана, где почиње стаза кроз шуму која води према врху Рата и Камену Малом. Било је ужасно врео дан, августа 1977. Џони је изабрао ово место зато што је ту било најмање непријатно. Слабе ваздушне

¹ Дословно: „Поздрављам вашу *госпођицу мајку*“. (Суптилан начин да се каже „курвин сине“).

струје укрштале су се баш у тој тачки доносећи оно мало свежине у несносној запари. Камен на којем смо седели има особину да упија и топлоту и хладноћу. У дубокој сенци високе боровине, наши басамци пружали су драгоцену расхлађење.

Запалио је цигарету, држећи је дубоко између кажипрста и средњег прста и приносећи је уснама читавом шаком. Дим је увлачио пуним плућима, издишући са посебним уживањем. Није се журио да настави, а ја сам у глави покушавао да откријем поенту његове приче. Требало ми је неколико минута како бих најзад схватио. Таман толико је трајала његова пауза.

„Не да се и уз дудук и уз дипле, мој Мајланде, а ми бисмо хтели све одједанпут. Човек је дефинисан својом биолошком природом, ма колико се против ње борио. Кад год је хтео од ње одвојити се или је негирати, он се кретао путем властите декаденције. *De plus ça change, de plus ça reste la même chose*, кажу Французи с добрим разлогом“, говорио је озбиљно, мада се с њим никад није било начисто кад ће из ироничне шаљивости прећи у сушту озбиљност.

„Наш доживљај самих себе и света око нас одређен је са два фактора, прецизније казано, са два инстинкта: борбом за опстанак и нагоном самоодржања, тј. продужењем врсте. Све остало је погрешна илузија. Сви наши односи и све наше представе, истините су и здраве, ако одговарају овим инстинктима. Узмимо један пример. Човек је друштвено биће и живи у заједници. То исто чине, у великој већини, и животиње. Оне живе у стаду, крду, јату или чопору. И то у сасвим видљивим структурама односа, не само у погледу генерација, већ и у погледу ауторитета. Зна се која је животиња предводник, а остале је слушају и иду за њом. Борба за ту предводничку улогу настаје онда кад млађи мужјак осети да остарели вођа попушта и бира прави

моменат за свој изазов. Поврх тога, увек се боре двојица, никад више њих. Дакле, дотадашњи владар и његов изазивач, а то је по правилу најјачи и најспособнији представник млађе генерације. Боре се и ривали исте генерације за упражњени престо. Важно је то што нико никог не убија, осим случајем. Најчешће је довољно поразити га и овај ће се сам склонити и победнику препустити примат, коме ће се, опет, сви остали чланови скупа повиновати. Вођа код животиња не одлучује о свему, али одлучује о главном.

У односу између полова имаш исту ствар. Прво место у чопору доноси и најбољу женку и то је ред који је јасан свима. Борба мужјака за првенство истодобно је и борба за женку. То је основа и објашњење појаве коју зовемо власт.

А зашто је у природном свету баш тако? Па, напосто ради тога што је селекција најбољих, најснажнијих и најспособнијих базични критериј, а остварење тог критерија је најсигурније јемство продужења врсте.

Конрад Лоренц је генијално запазио разлику између агресивности и деструктивности². Дао сам ти то, зар не? Надам се да си прочитао. Сећаш ли се шта он тврди? Агресивност код живих бића представља неопходно својство опстанка, док је деструктивност извитоперена људска особина која, у крајњој консеквенци, доводи до самоуништења. Другим речима, агресивност је природна, а деструктивност противприродна. *It does make sense, doesn't it?*³

Нагло је ућутао, као да је наставио да размишља за себе или одједном схватио да су његове речи претеране за једног двадесетогодишњака.

² Konrad Lorenz, *On Aggression*, 1966

³ Има смисла, зар не?

„Ајмо на једну кафу. Биће ово најспарнија ноћ овог лета“, добацио је гласом човека са искуством.

На десетак корака од наших степеница, налазио се, у оно време, једини кафе у Цавтату. Сви су га звали „Ђардин“, по великој башти уз обалу. Био је то уствари бар хотела Супетар, који се некад отварао само увече, али је због бројних гостију почео да ради и током дана. Служило је мушко особље у црним панталонама, белим кошуљама дугачких рукава и лептир машнама, без обзира на дневну врелину. Кафа им је била традиционално слаба. Готово провидна и лошег укуса, иако се управник непрекидно хвалио како се ту послужује једина „*espresso*“ кафа од Дубровника до Херцег Новог. Да ли је ова упорна тврдња била лажна или не, нико није проверавао да не би улазио у разговор с напорним и досадним предрадником бара. Гости су му листом климали главом с одобравањем, не би ли се ослободили његовог бесмисленог брбљања. Они неискуснији, који су се први пут нашли у Ђардину, чинили су фаталну грешку улазећи у дијалог о квалитету кафе. Кафа се никако није могла побољшати, а они су, уз њу, добили још и насртљивог саговорника. Управник се није либио да посебне и познате госте услужује сам с јединим циљем да заподене разговор. За разлику од својих потчињених, носио је црно одело, такође с обавезном белом кошуљом, чији су се завршеци крагне подизали ка врату и лабаво везаном краватом од црне синтетике. Био је то човек средњих година и упадљиво ниског раста, проседе, кратко подшишане косе, с нагласком који је одавао његов босански завичај. Пореклом је био из неког засеока у околини Гламоча, син локалног партизанског комесара, који је по партијској линији правио каријеру угоститеља. Многи Цавтаћани и гости сумњали су да ради за Удбу, да је његова глагољивост изговор за скупљање информација о људима и да редовно о свему

реферише *тамо неком*. Њему такве приче нису нимало сметале, нити се трудио да их оповргне. Без обзира да ли је у томе било и труни истине, овом Босанцу је годило да се о њему говори као о „важном фактору“, макар и по цену оптужби за сарадњу с Брозовом тајном службом.

Сели смо за сто најближи улици, у углу баште, где је поподневна издужена сенка чемпреса правила дубоку хладовину. Џони је поручио минералну воду и две кафе, истовремено показујући прстом управнику да не проговара ни реч. Затим се окренуо ка мени и погледао ме право у очи.

„Јеси ли икад гледао љубавну игру животиња“, упитао је не одолевајући да настави тамо где је малочас стао.

„Како се мазе лав и лавица. Колико у томе има инстинктивне нежности. Могло би се рећи – љубави. Или кад куја брине о својим младима. Кажу да женка шимпанзе данима носи свог угинулог младунца, зато што се не може помирити са његовом смрћу. Не испушта га, јер тугује за њим. Одбаци га тек кад почне да смрди и да се распада.“

Џони је волео да говори у драстичним сликама и сочним језиком. То је свакако доприносило снажном дејству на слушаоца и стварало противтежу његовом истанчаном начину мишљења.

Кафу је пио халапљиво, у једном гутљају, држећи шољицу целом руком. Седео је ослоњен лактовима на кафански сто, нагнут унапред, прекрштених ногу подвучених испод столице.

„Човек је једино живо биће које убија из свих других мотива, само не кад је гладан. Углавном из ниских побуда или, још горе, из задовољства. Човек је такође једини који убија своју врсту и то чини намерно. Кад погледаш људску историју, нема баш много доброг у њој. Много више има злог. Деструктивног.

Шта је, уосталом, хришћанска религија? Један неуспешан покушај да се поправи људска природа. То исто је пробао и марксизам. Оба покушаја завршила су се у сопственој супротности. Милиони људи су мучени и убијани у име ове две велике идеје. Иза тога се увек крила борба за власт. Да једни људи себи потчине друге људе. Што рекао Орвел: „*All animals are equal, but some are more equal than others*“⁴. Разуме се, мислио је на људе, а не на животиње. Пуно више реда има у животињском свету. Човечанство се налази у константном хаосу између природе и патологије...

У ствари, у људима се боре два опречна принципа. Принцип грађења и принцип рушења. Човек гради са колосалним напором, улаже огромну енергију и немерљиво време. Дочим, кад руши, руши лако и брзо. Узми овако. За зидање једне зграде треба много пројектовања, рада и средстава. Дочим, за рушење исте те зграде потребно је једно палидрвце и неколико литара бензина.

Некад имаш утисак како је човек збиља радно биће. Како својим умом, који га издваја из животињског света и организованом снагом, може направити чуда и како је та чуда збиља направио. То је неоспорно. Али, онда у њему проради оно деструктивно и самодеструктивно, избије рат мотивисан мржњом која је такође деструктивна, и уништи све оно што је вековима стварао. Исти је човек прокопао Суецки канал скративши морски пут ка Европи за хиљаде миља или исклесао монументалне ликове америчких председника у стенама Дакоте, попут онога који је бомбардовао Београд 1944. на Ускрс и на краљев рођендан. Ево ти још сликовитији пример. Из истог народа су потекли и Бетовен и Хитлер. И Тицијан и Мусолини. И Пушкин и Лењин. Уосталом, и Тин Ујевић и Анте Павелић били су *синови хрватскога пучанства*.“

⁴ „Све су животиње једнаке, само су неке једнакије од других.“ (George Orwell, *Animal Farm*).

Последње три речи изговорио је кроз нос, наглашеним загребачким акцентом. Потом је продужио у једном даху:

„Гледај само развој западне цивилизације. Узмимо да је почела са старом Грчком. То је отприлике две и по хиљаде година историје. Шта је она дала човечанству? Пробај набројати њена достигнућа у науци, уметности, филозофији, економији, медицини, техници. Требао би недељу дана и опет би нешто пропустио. Замисли да неко одлучи саставити енциклопедију Европе, како су некад хтели француски енциклопедисти, па нису успели. Данас би имала стотине томова.

На другој страни, иста та западна цивилизација свету је донела најгоре нетрпељивости и најгора разарања. Сети се колико је у Европи било верских и идеолошких ратова. Колико жртава и уништавања.

Мени Европа највише личи на остарелу курву која је спавала са крунисаним главама, позирала чувеним сликарима, била предмет општег дивљења, али је и падала најниже, давала се скитницама и просјацима, преживела све полне болести, бавила се најнечаснијим радњама. Напокон, након свега, та старица богатог искуства једино још брине о свом здрављу, хоће живети што дуже, страх ју је од свега и зависи од оних који су биолошки отпорнији и млађи од ње. Никако се не може помирити с тим да су њено доба, младост и лепота прошли заувек. Женски Доријан Греј⁵!

Та Европа у коју су хиљадама година други гледали попут светионика, недостижну вредност и узор, сад је спала на то да је понижава и силује коме год се, да извиниш, прохте... ’бем ти ја такву Европу!“

⁵ Алузија на роман Оскара Вајлда *Слика Доријана Греја* (Oscar Wilde, *The Picture of Dorian Gray*).

Било је то све.

Једноставно се подигао и пошао „дома“. Успут је налетео на свог комшију и вршњака Ивка, јединог службеника у цавтатској месној заједници. Знали су се од малена, јер су заједно ишли у основну школу. Ивко се оженио под старе дане једном Конављанком која му је по годинама могла бити кћер. Имао је двоје мале деце, две девојчице од седам и пет година. Џони, какав је био, није пропуштао прилику да га не задиркује, сваки пут кад би га видео с породицом:

„Је ли дундо-Ивко, је л’ то шеташ унуке ил’ ти дошла она родица из Молуната и довела своје мале?“

Овај би само одмахнуо руком и продужио као да ништа није чуо.

Ивко је био уистину срећан човек. Нико и ништа ту његову срећу није могао да поквари. Најмање повремено ругање његовог старог друга. Он је поносито пролазио ривом, показујући свима своју недавно стечену фамилију.

Не прелазећи улицу и не прилазећи му, Џони се продрао из свег гласа:

„Ооо, Ивкооо! Хоће л’ маестро запухат напокон?“

„Хоће, хоће, мој Ђони, ал’ тек навећер.“

„Е, додијало, Бога ми“, рече за себе, скидајући гвоздену резу са капије у Супиловој 1а.

* * *

„Све је, у крајњој консеквенци, питање мере. Ништа на овом свету није апсолутно. Нема апсолутне слободе, ни асолутне неслободе. Нити има апсолутно лошег, као што нема ни апсолутно доброг. Једино што су те разлике у релативности веома битне. Има ли више или мање слободе представља фундаменталну разлику. Наш несавршен интелект тежи ствари гледати у црно-

белим категоријама. Или је или није. Одатле произилази огроман део човекове искључивости.

Узми овакав пример. Многи демократски догмати схватају демократију попут идеала слободе и једнакости. За њих је демократија један строг систем постулата налик религији. Ако си демократа, онда мораш бити лојалан тој догми и не смеш постављати питања о њеној оправданости. Насупрот њима, противници демократије је називају „формалном“ или „буржоаском“, будући да је сматрају преваром којом класа власника замајава класу радника и остварује свој себични интерес. Они виде демократију попут опасности против које се нужно треба борити свим средствима, како би се достигао тзв. виши ниво људске слободе.

То су две стране исте медаље, мој младићу. Што би рекао Хаксли – *Point Counter Point*⁶. И једни и други говоре о слободи, а да је истодобно забрањују. Себи дају право тумачити је тако што је њихово тумачење једино исправно и једино дозвољено. Спремни су, нарочито ови други, непријатељи демократије, силом натурати своје схватање слободе. Ту од слободе није остало ни слово с.“

Камена тераса старе куће у Цавтату, на којој се водио овај разговор, била је правоугаоног облика и пространа, оивичена ниским и масивним зидом од истог камена, са високим, такође каменим, колонама на које се ослањала једна челична решетка истих димензија као тераса. Бујна пузавица успињала се уз стубове, прекривајући гвоздену конструкцију густим растињем. На средини је стајао трпезаријски сто у богатом дуборезу, којем је Џони својевремено скратио ноге, на згражавање многих београдских и других посетилаца, јер му је, по

⁶ Наслов славног романа енглеског писца Олдаса Хакслија из 1928. Код нас је преведен као *Контрапункт живота*.

сопственом објашњењу, био сувише висок и незгодан за обедовање. Изнад свега, Џони је уживао у јелу на отвореном. На примедбе како је упропастио вредан комад стилског намештаја, одговарао је цинизмом, својственим људима одраслим у изобиљу:

„Ваљда ствари треба да служе мени, а не ја њима.“

Седео је овог јутра, као и сваког другог, заваљен у наслоњач од грубог дрвета, који је његов отац давно добио од једног корчуланског столара. Волео је ту тврду столицу за љуљање више него све удобне фотеле које је наследио и којих је његова кућа била пуна. Онако крупан, некако је био срастао с њом. Обично го до паса и бос, коже преплануле на деценијском сунцу, заиста је подсећао на барбу с неког од старих бродова Дубровачке пловидбе. Утисак који је остављао био је јамачно сасвим намеран. Одговарала му је улога припростог поморца, мада је, истини за вољу, имао мало заједничког с таквим људима, осим некадашње сколости ка алкохолу. Биће да је то била његова подсвесна реакција на болан губитак богатства и друштвеног статуса.

Освануо је диван летњи дан у Цавтату последње недеље у мају 1978:

„Засигурно си чуо ону чувену Черчилову реченицу о демократији:

*Democracy is the worst form of government, except for all those other forms that have been tried from time to time.*⁷

То је та врста мере о којој ти говорим. Вероватно је тачно оно што су Черчилови биографи тврдили, да је ова његова мисао последица изгубљених избора 1945. и његове горчине према незахвалности енглеских гласача. Али,

⁷ *Демократија је најгори систем власти, осим свих других система који су покушавани с времена на време.*

Код нас је одомаћен слободнији превод који се најчешће наводи овако: *Демократија је најгори систем власти, али не постоји ниједан бољи.*

Говор Винстона Черчила у Доњем дому, 11. новембар 1947.

свеједно шта је био повод, у тој реченици има доста истине. Демократија је далеко од савршенства и је бременита унутрашњим контроверзама. Бољу форму власти, међутим, човек још није измислио. Мени се чини и да неће.

Постоји још једна Черчилова изјава, типична за овог оштроумног сифилистичара, која иде отприлике овако, ако добро памтим: *The inherent vice of capitalism is the unequal sharing of blessings. The inherent virtue of socialism is the equal sharing of miseries*⁸.

Све ти се, на концу, сведе на једноставно питање. Како се појединац може што ефикасније заштитити од злоупотреба власти? Власт је неопходна како би се друштво организовало. То је неоспорно. Неоспорно је и то да свака власт, макар била састављена од сушних мудраца, тежи бити злоупотребљена. Које инструменте онда човек може пронаћи не би ли се од власти колико-толико одбранио? Показало се, на основу искуства, да ни устав, ни закони, ни заклетве, нису адекватна гаранција. Најбоље је кад људи располажу средствима којим власт могу контролисати тј. смењивати је, без насиља и ломова.

Е, то ти је демократија. Онај који добије подршку већине стиче право владати, на лимитирани рок и у границама законског реда. Демократија није идеална, али је оптимална. Поврх тога, демократија сваком појединцу даје један и једнак глас, био он богат или сиромаш, паметан или глуп, поштен или покварен. Само један глас. Тек скупљени појединачни гласови формирају већину и мањину. Што се власт чешће мења, и једни властодршци смењују друге, то се шансе за узурпацију смањују. Не заборави, у демократији функционише трострука контрола. Контрола бирача, контрола мањине која

⁸ *Инхерентан порок капитализма је неједнака подела среће. Инхерентна врлина социјализма је једнака подела беде.*

Говор Винстона Черчила у Доњем дому, 22. октобар 1945.

вреба грешку власти и, напokon, правни поредак који одређује генерална ограничења. Још ако се власт раздвоји по Монтескјеовом принципу, те једна грана власт контролише другу, а друга трећу, а трећа прву, рекли бисмо да је грађанин прилично безбедан. Па, опет, долази до малверзација. Замисли ступањ малверзација кад свега овог нема и кад је власт неограничена. Спасевај се ко може и како може!

Зато ти понављам. Лична слобода је питање мере. Као на кантару. Сваки грам је битан...

Но реци ти мени, младићу, јесмо ли ми данас заслужили један добар ручак?"

Био је то јасан знак да је преподневни разговор завршен.

* * *

„Имам један мали додатак на ону причу о човековој природи. *It is common knowledge*⁹, што би рекли Американци, да је развитак мозга, тј. интелигенције, оно што је човека одвојило од животиње. Из тога је проистекла, како се каже, људска свест о себи и о спољашњем свету. Човек је једини способан, каже се даље, мењати своју властитост и своју стварност. Дакле, успостављати узајаман однос с природом. Уз свест долазе и емоције и сећања. Са друге стране интелигенције налазе се психолошке трауме. Колико је човек супериорнији у поређењу са осталим врстама, толико је *more vulnerable*¹⁰. Што се више удаљује од базичне борбе за опстанак, то постаје мање отпоран. Одатле се појављује душевна слабост. Знаш ли да у време ратова драматично опада број психичких поремећаја? Чак и најтежи умоболници постају нормални. Такође,

⁹ Опште је познато.

¹⁰ Рањивији.

веома су ретки примери самоубистава услед нервног растројства. То је доказ да кад се човек бори за опстанак, за живот, за пуко преживљавање, постаје јачи и жилавији. Другим речима, враћа се свом базичном биолошком бићу.

Надаље, терминални болесници се скоро никад не предају и не одустају од лечења. Најчешће се боре до задњег момента и верују у чудотворно оздрављење. Је ли је то страх од смрти или борба за живот?

Животна удобност од људи прави слабиће. Кад се протеже у више генерација доводи до дегенерације. И биолошке и психолошке. У интелектуалној сфери, то се зове декаденција. То, дакако, не мора значити да су само богати склони слабостима. И сиромашне то погађа још и више. Одумирање животне борбености егзистира у свим друштвеним слојевима без изузетка. Једина је разлика у манифестацијама. Просто казано, дегенерично и декадентно је све што није у складу са природном еволуцијом.

Талијански краљ Виторио Емануел био је изразит пример дегенерика. Ради тога се и оженио црногорском принцезом. Био је кепец са огромном главом и кратким удовима. И лице му је било ужасно ружно. Људска наказа. Отелотворење Игоовог Квазимодоа. А потомство му се потпуно унормалило захваљујући биолошком здрављу лозе Петровића. Његова династија Савоја била је једна од најстаријих у Европи, а Петровићи су били најздравији, јер дуго нису имали директно наслеђивање престола.

Има нечег суштински противречног у развоју човечанства. Човек ради све како би свој живот учинио што безбеднијим и конфорнијим. Међутим, кад у томе успе, он постепено али сигурно тоне у властиту пропаст.

Напокон, је ли то дефинитиван крај еволуције или ће се еволутивни ланац наставити правцем који данас не видимо?“

* * *

„*Rationalization is a tendency of human beings to convert their prejudices or emotions into rational arguments and to present them as such*¹¹. Из ове особине толико карактеристичне за човека проистиче већина људских грешака и неспоразума. Другачије казано, то значи да се код човека меша оно што би он желео и оно што је. Дакле, субјективно и објективно. У основи овде се ради о несвесној, Фројд би рекао подсвесној, потреби људи да и реалност виде у оном светлу које њима највише одговара. Американци користе колоквијални израз *wishful thinking*¹². Неки психолози овај феномен називају објективизацијом, мада је за мој укус бољи термин – рационалисање. *To put it bluntly, my boy, човек је quite fucked up*¹³.“

* * *

„Одабрао сам два феноменална Поперова цитата из *Отвореног друштва*, пре него што нађеш времена да прочиташ оба тома. Ево ти, погледај их. Видећеш, од тога боље не постоји.“

Узео сам дебелу књигу у меким корицама и почео да читам оловком обележен параграф:

„I see now more clearly than ever before that even our greatest troubles spring from something that is as admirable and sound as it is dangerous – from our impatience to better the lot of our fellows. For these troubles are the by-products of what is perhaps the greatest of all moral and spiritual revolutions of history, a movement which began three centuries ago. It is the longing of uncounted unknown

¹¹ Рационализовање је тежња људских бића да своје предрасуде или емоције претварају у рационалне аргументе и да их представљају као такве.

¹² Мишљање у складу са сопственим жељама (субјективно мишљење).

¹³ Да кажемо отворено, мој дечаче, човек је прилично сјебан.

men to free themselves and their minds from the tutelage of authority and prejudice. It is their attempt to build up an open society which rejects the absolute authority to preserve, to develop, and to establish traditions, old or new, that measure up to their standards of freedom, of humaneness, and of rational criticism. It is their unwillingness to sit back and leave the entire responsibility for ruling the world to human or superhuman authority, and their readiness to share the burden of responsibility for avoidable suffering, and to work for its avoidance. This revolution has created powers of appalling destructiveness; but they may yet be conquered...“¹⁴

¹⁴ „Сви памтимо колико је верских ратова вођени за веру у љубав и доброту; колико је живих тела спаљено са искрено добром намером спасења душа од ватре вечног пакла...“

„Сад видим јасније него икад да чак и наше највећи удеси потичу из нечега што је дивно и здраво колико и опасно – из наше нестрпљивости да људе учинимо бољим. Јер су ти удеси успутне последице онога што је можда највећа од свих моралних и духовних револуција у историји, покрет који је започео пре три стотине година. То је тежња безбројних и незнатих људи да ослободе себе и своје мисли од туторства власти и предрасуда. То је њихов покушај да изграде једно отворено друштво које одбацује апсолутну власт у чувању, развијању и утврђивању традиција, старих и нових, и које се мери стандардима слободе, човечности и рационалне критике. То је њихово одбијање да стоје по страни и препуштају сву одговорност за владање светом људској или надљуској власти и њихова спремност да поделе терет одговорности за страдања која су се могло избећи и рад на то ме да се избегну. Ова револуција створила је снаге ужасне деструктивности; али оне још убек могу бити поражене...“

Карл Попер, *Отворено друштво и његови непријатељи*, предговор другом издању (Karl R. Popper, *The Open Society and Its Enemies*, Preface to the 2nd Edition).

ГЛАВА СЕДМА

„Дај динар!“ Џони ме је дочекао стојећи на сред дневне собе с десном руком иза леђа. Био сам затечен овом изненадном наредбом.

„Дај динар!“ Поновио је гласније.

Збуњено сам копао по џеповима, не схватајући о чему се ради. С олакшањем прстима напипах петодинарку и дадох му је. Џони узне новчић, па пажљиво повуче сакривену руку напред и пружи ми сабљу у корицама:

„Оружје се увек купује, никад се не поклања. Ово ти је сабља која је припадала Тајмуразу. Оставио је код мене пре но што је збрисао из Југославије. Данас пуниш двадесет једну годину. Срећно ти пунолетство, младићу“, рече заповеднички.

Било је, истини за вољу, нечег помало трагикомичног у овом призору. Полуотворених уста, зурећи у неверици, држао сам тешку мачетину обема

рукама као да је чекић за разбијање асфалта. Осетио сам се врло важним и махинално исправио у ставу мирно. Замало да му салутирам.

Он први прекиде ову смешну сцену:

„Ајде, сад се опусти, шта си се укипио“, насмеја се, „добар штос, ха? Само знај, сабља је збиља Тајмуразова... Но... Сад седи... Хтео сам поразговарати о нечему другом, нечем што ми се данима мота по глави...

*Let me ask you a question, young man*¹⁵. Шта мислиш, шта је у ствари био прави разлог разлаза између твог прадеде и мог деде¹⁶? Чини ми се да је то имало далеко теже консеквенце по судбину Југославије но што се обично мисли.“

„Па“, почео сам ослањајући се на оно што сам читао, „на основу онога што ја знам Пашић и Протић су се сукобили на питању уставног уређења Краљевине СХС. Пашић је одбио да прихвати Протићев нацрт устава. Уз то, неки њихови савременици су тврдили да Пашић никад није опростио мом прадеди што је пристао да буде први председник владе нове државе и да је тиме показао да има амбицију да стане испред Пашића. Осећајући Протићеву претњу, Пашић је учинио што је било потребно да га уклони и из странке и из политичког живота.“

„Опрости, али мени оба ова објашњења не делују убедљиво. Ако и има истине у томе, онда су то површне анализе. Мени изгледа да има нечег дубљег у том неспоразуму. Њих два су се одлично познавали, након четрдесет година рада скупа. Сумњам да је међу њима, након свега што су прошли, могло бити личних нетрпељивости и каприца. Да је тога било, показало би се раније. Барем

¹⁵ Дозволи ми да ти поставим једно питање, младићу.

¹⁶ Стојан Протић и Никола Пашић.

је за то било небројано прилика и у обреновићевско доба, и касније под Карађорђевићима, па и током рата. Мора бити да је узрок њиховог конфликта био више комплексан, више принципијелан. Мора бити да је нешто веома есенцијално довело до њиховог дефинитивног разлаза...

Мој деда је, као што знаш, био препреден и умишљен човек. Не би се он одрекао личности попут Протића, а да то с његовог, дакле Пашићевог, становишта није било апсолутно неопходно. *Think about it*¹⁷.

„Кад смо већ код тога, какав је човек, по вашем мишљењу, био Никола Пашић? Како бисте га ви описали као политичара? О њему је доста писано и добро и рђаво, тако да је тешко стећи праву слику о њему. Занима ме ваш суд о вашем деди“, упитао сам, не без nelaгодности.

„Наравно, незахвално је говорити о свом претку, нарочито у случају кад је његово место и улога у историји тако велика попут Пашићеве. Вероватно се и сам сусрећеш са истим проблемом.

Ти, Мајланде, знаш да сам био шест година стар кад је мој деда умро. Нисам имао прилике упознати га, тако да је моје мишљење о њему углавном створено накнадно из прича моје мајке и неких других особа из његове околине, на пример Милана Стојадиновића и Велизара Јанковића¹⁸ и неких других.

Мој је утисак већ одавно тај да је Никола Пашић био политичар у крви. То значи следеће. Њему је борба за власт представљала саму срж бављења политиком. Он није био визионар који своје амбиције остварује преко имагинарних циљева у некаквој замагљеној будућности. За њега је политика била вештина могућег, *Kunst des Möglichen*, рекле би Швабе. Другим речима,

¹⁷ Размисли о томе.

¹⁸ Радикалски првак млађе генерације и Пашићев близак сарадник и лични секретар. Доцније министар у више влада током двадесетих година

способност одабрати оптимално решење у даним околностима. Мој деда је неоспорно био одан свом народу и својој земљи, али је истодобно веровао да ће се државни интереси најбоље испунити уколико се он налази на њеном челу. Пашић ни у ком случају није био тип политичара идеолога. Супротно томе, био је вешт прагматик, изванредан преговарач и дипломата, мајстор унутарњих политичких и парламентарних игара, из којих је увек излазио као победник. Имао је непогрешив осећај за процену конкретне ситуације, имао је и доста куражи за енергичне потезе кад је било потребно. С друге стране, умео је тактизити и развучити одлуку или мишљење догод ривалска страна не изгуби стрпљење и направи погрешку.

Велизар Јанковић ми је причао једну згуду о Пашићу, која има везе с твојим прадедом. Дакле, у доба кад су обојица били у влади, Стојан дође код Пашића да га убеђује како по некаквом питању влада мора обавезно имати одлучан став. На концу, Пашић кратко одговори: 'Ма слушај, Стојане, потпуно си у праву'. Затим код Пашића уђе тадањи шеф опозиције Љуба Давидовић по истом питању са захтевом да влада подржи супротан став од оног који је предложио Протић. Кад је завршио, Пашић му даде идентичан одговор: 'Ма слушај Љубо, потпуно си у праву'. Пошто су остали насамо, Велизар у чуду упита: 'Јел'те гос'н Председниче, извин'те али морам да приупитам, како сте могли обојици признати да су у праву, кад су заступали опречне позиције?' Пашић се замисли неколико тренутака, па одврати онако пашићевски: 'Знаш, овај, Велизаре... Ма и ти си у праву!'

Ето, мој Мајланде, то ти је био Пашић.

По моме суду, постојала су два Пашића. Један пре стварања Југославије и други након тога. Ако ништа друго, први је био невероватно успешан, а други

је чинио невероватне погрешке. Поврх тога, наравно, историјски услови су били сасвим другачији...

Знаш ли који ме је страни политичар подсећао на Пашића?“

„Стварно не могу да погодим“, ниједна историјска личност ми није падала на памет, иако сам запињао из петних жила.

„Винстон Черчил, зар не?“

„Не разумем. Па, њихове каријере нису биле ни налик! За разлику од Пашића, Черчил је активно учествовао у ратовима, и у Бурском, и у Првом светском, налазио се и на челу британског Адмиралитета. Тек у другом делу свог живота окренуо се чистој политици. Поред тога, два пута је мењао политичку странку. Почео је као конзервативац, потом је прешао либералима, 1905. ако се не варам, да би се тридесетих година вратио торијевцима, а и тад је био нека врста дисидента. Пашић је био оснивач и доживотни председник Народне радикалне странке, од почетка политички вођ и политичар. Није био ни војник ни командант. Да и не помињем говорничку вештину. Черчил се сматра за једног од најбољих беседника у модерној историји, а Пашић је познат по свом тешком изражавању и пословичном ћутању“, изговорио сам у једном даху, задовољан што сам му „доакао“.

„Наравно, нисам на то мислио. Није ми била намера проверавати твоје знање историјских факата. Већ си ме више пута убедио да њима супериорно владаш и да си увек био одличан студент. Мислио сам на њихове карактере и схватање политике. Ако хоћеш тако, и у Черчиловом случају постојала су два одвојена периода и два Черчила. Један до 1940. кад је први пут постао премијер и други током и након Другог светског рата. Њихова заједничке особине су биле истрајност и дуговечност, и политичка и животна. Али, значајније од тога,

обојица су показивали јединствен капацитет прилагодити се даним условима. Што су ти услови бивали неповољнији, то су њих два бивали успешнији. На концу, колико год били изузетни, и први и други су своје каријере завршили личним поразима“, с лакоћом ме је спустио на земљу. Променио сам тему у покушају да сачувам предност:

„Сад разумем. Али, да се ипак вратимо Пашићу и Протићу. Можда је мало непријатно ово што ћу да кажем због чињенице да разговарамо о својим прецима, али много се писало и говорило о томе да је Пашић био веома незадовољан што је Стојан Протић прихватио да буде председник владе после уједињења, сматрајући да та част треба да припадне њему и то и по старешинству и по страначкој хијерархији. Било је оних који су тврдили да је Пашић схватио Протићев потез као покушај да угрози Пашићево првенство у партији. Шта ви о томе мислите, ако питање није незгодно?“

„Нипошто ми није незгодно, мој Мајланде. Наравно, и ја сам чуо такве претпоставке. Нарочито од Велизара. Понављам ти, не звучи ми логично да је могло доћи до спора заснованог на сујети између два човека који се тако добро познају и који су толико тога претходно претурили преко главе. У време избора те прве владе Пашић се налазио у Паризу. Колико знам, твој прадеда га је обавестио о понуђеном мандату и тражио његово мишљење. Ако се не варам, Пашићев одговор је био позитиван. Искрено, не мислим да је ико могао уздрмати Пашићев статус у Радикалној странци. Епилог њиховог сукоба ово потврђује. Само неколико појединаца је подржало твог прадеду. Остали су стали на Пашићеву страну. То наравно не значи да су били у праву.“

„Па шта је онда по вама био главни разлог разлаза?“

„По мени, бит је следећа. Избори за Конститутивну скупштину 1920.¹⁹ показали су да радикали немају ни близу онај мајоритет који су имали у Србији. Њихових 91 мандата од 419 и пораз од демократа (92 мандата) указивали су прагматичном Пашићу на две ствари. Прво, владе ће у будуће бити коалиционе, и друго, круна ће се поново појавити као значајан политички фактор. Јер, чим нема јасног мајоритета једне партије, кад је потребно састављати комплексне владе, улога монарха неминовно расте. Протићев нацрт устава²⁰ је био добро смишљен, али није био прихватљив ни демократама ни Александру. Ни Стјепан Радић у Хрватској није био спреман да га прихвати. То је значило, дакле, да би инсистирајући на Протићевом нацрту, радикали морали у опозицију, без реалних шанси да се брзо врате на власт. Прагматичном Пашићу, али и већини радикала који су се дотад навикли на власт, то није било по вољи. Оно што је било лоше и што ја и данас замерам свом деди, то је прљава кампања против Стојана Протића. Нема ничег лошег у томе што се људи разиђу или чак посваде око некаквог питања, али ради тога користити ниске ударце, збиља је ружно и нечасно. Али, и то требаш знати, таква је политика. Мој деда је био успешан

¹⁹ Ово су били први избори одржани у уједињеној држави. Резултати су били следећи: Демократска странка 92, Народна радикална 91, Комунистичка партија 58, Хрватска сељачка 50, Земљорадничка странка 39 итд. Укупно се бирало 419 посланика.

²⁰ У својству председника владе Стојан Протић је припремио и објавио свој нацрт устава Краљевине СХС 1920. Тај нацрт био је заснован на широкој самоуправи историјских покрајина које су ушле у састав нове државе. Најчешће се овај документ тумачио као компромис између федерализма који су предлагали Хрвати и централизма српских политичких странака. Уствари, Стојан Поротић је имао на уму најбољу заштиту интереса Србије у односу на присаједињене територије и постепеност у процесу политичког уједињавања свих делова Југославије. Падом Протићеве владе практично је одбачен и овај нацрт устава. Веснићева, а потом и Пашићева влада израдиле су нов уставни предлог који је на крају усвојен 28. јуна 1921. сумњивом већином у Уставотворној скупштини. За устав је гласало 228 посланика, док су представници Хрватске сељачке странке и Комунистичке партије Југославије бојкотовали рад Конституанте. Дубоко огорчен, Стојан Протић је напустио редове Народне радикалне странке. С неколицином истомишљеника основао је Независну радикалну странку и покренуо лист *Радикал* у којем је неуморно нападао владин предлог устава и бранио свој став. Кандидовао се на парламентарним изборима 1922. у свом родном Крушевцу, али је изгубио од једног анонимног Пашићевог кандидата. Била је јавна тајна да су против Протића употребљени најпрљавији методи током изборне кампање.

политичар, попут Черчила, баш ради тога што се није устезао ни од чега, па ни од интрига и подметања. Поука из овога примера је то да се не бавиш политиком ако ниси спреман служити се свим средствима, јер ћеш неминовно бити поражен и несхваћен. У политици човек мора бити *ruthless* и имати *killer instinct*. *Bear that in mind, my boy*²¹. “

„Ипак, у одбрану вашег деде, мора да се призна да се никад није огрешио о елементарне принципе демократије. Свако његово министарство произашло је из скупштинске већине после слободних избора. Ово са Стојаном мени личи на један трагичан расплет догађаја. Ако хоћете, Пашић је надјачао Протића, али до краја живота више није владао оном снагом као пре. Протић је, на другој страни, умро усамљен и разочаран, али убеђен да је био у праву. Коначан исход је, међутим, био да Народна радикална странка никад више није била као у време кад су је предводила ова двојица наших предака“, рекох помирљиво.

„С тим ћу се одмах сложити. Али треба знати и ово. Пашић је мало држао до идеологије. Иако ово звучи необично с обзиром да је био оснивач Радикалне странке, тачно је. Он је политику схватао као ’вештину могућег’, понављам ти још једанпут. Другим речима – као борбу за власт. Власт је и циљ и средство. Не само средство. *Politics is about power, my boy*²². Мој деда није морао постати радикал. У другачијим политичким условима, могу га замислити и у некој другој странци. Дочим, и у том случају, веруј ми, његов политички менталитет и начин рада би били исти. Твој прадеда је, по оном што знам, био сасвим различит човек. Тврд и непоколебљив у својим уверењима, увек спреман

²¹ Немилосрдан и да има убилачки инстинкт. Запамти то, мој дечаче.

²² У политици се ради о власти, мој дечаче.

жртвовати положај како би остао веран свом убеђењу. Ради тога су му његови критичари наденули надимак 'бандоглави Столе'."

„Наставак ваше *line of thought*²³ могао би да буде овакав. Пашић и Протић радили су заједно и са успехом догод је њихова странка побеђивала на изборима. Протић је био идеолог, што је Пашићу врло одговарало, а Протић је прихватао и да понекад не уђе у владу, али да његово мишљење буде уважено. До разлаза је дошло у тренутку кад је, захваљујући новонасталим околностима после уједињења, став Стојана Протића водио Пашића и радикале у политички пораз и изолацију. Главно је питање шта би се догодило на следећим изборима да је Радикална странка прихватила Протићев став. Да ли би бирачи препознали доследност и чврстину радикала у уставном питању или не би. Поред тога, отвара се питање и да ли би устав уопште могао да буде донет без радикала“, дао сам све од себе.

„Стани, стани мало, Мајланде! *Hold your horses*²⁴! Јеси ли заборавио да је у историјској анализи забрањено мењати чињенице које су се догодиле у прошлости, тј. да ако промениш једну чињеницу, онда можеш и било коју другу и на концу конца нећеш доћи ни до каквог закључка?“

„Да, да, знам то. Али, мисао ме понела... То је оно чувено *шта би било да је било?*²⁵. На то мислите, зар не?“

„На то сам мислио. Дочим, има ту још једна ствар кад говоримо о Пашићу. Обично се истиче његова дуговечност у јавном животу као изузетна врлина. Постојао је и онај израз 'вечити Пашић'. А мени се чини да је његова

²³ Правац мисли.

²⁴ Зауздај своје коње!

²⁵ Овде је занимљиво поменути да је у савременој методологији политичких наука управо овај приступ веома заступљен и назива се *counterfactual argument*.

каријера трајала предуго и да је у последњим годинама, након стварања Југославије, починио највише погрешака. Замисли само да се повукао на концу рата. Данас би мишљење о њему било много боље. Пашић би био наша политичка икона, без иједне једине мрље или контраверзе.“

„Па исто је било и са Черчилом, да потврдим вашу тезу. И Черчил би остао неприкосновен да се повукао после Другог светског рата... Мада су, истини за вољу, њих двојица, упркос свему, најзначајнији државници у својим земљама. Недавно сам прочитао да је Черчил изабран за најзначајнију личност у целокупној историји Велике Британије. Вероватно би се слично догодило и с Пашићем кад би се код нас организовало такво гласање“, прешао сам на његову страну.

„Аха, сад и сам видиш да моје упоређење Пашића и Черчила није сасвим *unsubstantiated*²⁶“.

* * *

Наш разговор се привремено прекинуо, да би смо се, неколико дана доцније, вратили истој теми. Опет смо седели на тераси старе куће у Супиловој 1а. Рођенданска сабља остала је прислоњена на узглавље мог кревета у соби у приземљу.

Овог пута сам почео први:

„Некако имам утисак да нисмо окончали разговор о разлазу Пашића и Протића. Да наставимо тамо где смо стали. У међувремену сам мало тумбао по мозгу све оно што смо прошлог пута помињали. Има ту још нешто што ми је

²⁶ Неутемељено.

пало на памет као идеја. 'Ајде да видимо има ли то неког смисла. *Would you agree with that?*²⁷“

„*Of course I would. Please, continue*²⁸.“

„Дакле овако. Мени се чини да се ни Пашић ни Протић нису снашли у политичкој ситуацији која је наступила после уједињења. Њихова претходна искуства из Србије нису могла да дају одговоре на југословенске изазове. Уз то, победа комунизма у Русији одузела им је главно упориште у спољној политици. Они не само да су имали потпуно ново и непознато стање у земљи, већ су се суочили и са непознатим околностима у међународним односима. Хоћу да кажем да су и један и други били политичари деветнаестог века, а да је двадесети век њима био неразумљив и у много чему неприхватљив. Мапа Европе, политичка логика, интереси великих сила, све се то драматично променило после Првог светског рата. Питање је да ли су и Пашић и Протић били кадри да разумеју те промене и своју политику ускладе с тим променама. Имам утисак да су обојица деловали некако дезоријентисано. Пашић зато што се уплашио да му власт измиче из руку, а Протић зато што му је постало јасно да је експеримент с југословенским уједињењем био веома опасан.

„Питање Југославије и југославенства је једно веома крупно и контроверзно питање. Оставимо га за касније, ако се слажеш. Ово што си рекао о мом деди и твом прадеди *makes sense*²⁹. У моменту уједињења Пашић је имао 73, а Протић непуне 62. За оно време то су биле позне године. На ово твоје, ја бих додао то да су у међувремену умрла два изузетна човека из врха Радикалне странке. Миловановић и Лаза Пачу. А ови нови који су долазили, мој кум

²⁷ Слажете ли се с овим?

²⁸ Наравно. Молим те настави.

²⁹ Има смисла.

Стојадиновић, Веснић, Велизар, Лазица Марковић, нису били њихов формат. Мислим да је и то био један битан фактор.“

Овде се наш разговор зауставио. Као да ниједан од нас двојице није имао шта да дода или одузме дотад изговореном.

* * *

„Да ли бисмо могли да поразговарамо о *нашој главној теми*? Не би било први пут да јој се враћамо. Сад ми се чини да нас прогања“, упитао сам га тачно петнаест година касније у маленом стану на самом обронку београдског Пашиног брда.

„А која би то *наша главна тема* требала бити?“ Правио се невешт.

„Зар то није очигледно? О Југославији и југословенству. Сведоци смо да се, такорећи *as we speak*³⁰, што бисте ви рекли, Југославија распада на најстрашнији начин. Чујемо најгоре ствари о Југославији и о југословенству, и то са свих страна. Као да је после седамдесет пет година мржње и нетрпељивости више, а не мање. Свака југословенска нација тражи своју државу и међународно признање изнад свега. Спремне су и да ратују и да гину не би ли тај циљ оствариле. Југославију доживљавају као оков насилно стављен који треба скинути што пре, без обзира на цену и жртве. Нек’ кошта кол’ко кошта! Ни Србија под Милошевићем није ништа друкчија, сем што је још ратоборнија и деструктивнија. Њено вербално залагање за опстанак заједничке државе није ништа друго већ покушај да се на силу други задрже под влашћу Београда. Милошевић и његови истомишљеници под велом југословенства у ствари покушавају да сачувају постојећи комунистички режим и његову идеологију.

³⁰ Док ми разговарамо.

Они други су се преоденули у тзв. 'демократе' само да би придобили подршку Запада за остварење својих националних опсесија.

Моје питање је ово: како је могућно да после толико година од Југославије и југословенства није остало ништа, осим негативних последица и осећања? Да ли то значи да има нечег врло погрешног, можда чак и кобног, у самој југословенској идеји или постоји неки други разлог зашто се све завршава овако трагично?''

Ћутао је неколико минута, што му иначе није била одлика. Обично је имао спреман одговор на свако питање. Овог пута се није радило о логичком расуђивању на које се Џони Рачић увек тако поуздано ослањао. Овог пута се радило о његовом најинтимнијем идентитету. И Џони Рачић је имао своју слабу тачку. Отуд мук. Скоро да сам се покајао што сам ову тему покретао, кад је најзад прекинуо ћутање:

„Ево, овако ћу ти рећи. Припадам онима који су међу првима рођени у Југославији. У мени се измешала српска и хрватска крв. Дакле, ја сам прави Југословен. Шта бих друго могао бити? Европљанин, грађанин света? Дакако, то се подразумева. Мој колективни идентитет никад није био посебно доминантан, али Југославија је била и остала моја једина домовина. Развој догађаја, без обзира колико деструктиван, неће моћи променити такво моје опредељење. Напросто, не могу другачије.

Објективно казано, јужни Словени јесу један народ, састављен од три племена, како се некад говорило. Историјске околности су их раздвојиле у више конфесионалних група, али много шта у њиховој свести и обичајима је идентично или веома слично. Па, ко је најближи Хрватима, ако не Срби? Отимамо се око две личности које и једни и други присвајају за себе. Николу

Теслу и Иву Андрића. И Срби и Хрвати их називају својим највећим синовима. Отимају се и око Јосипа Броза, ма шта ми мислили о томе.

Моја генерација, то ми је најжалије, није добила шансу изграђивати Југославију. Чинили су то или наши очеви који су је прихватили накнадно, у одмаклим годинама или, касније, комунисти који за њу нису марили. Ми, истински Југословени, били смо на периферији, на ободима политичких процеса. Ни у једном преломном моменту нисмо имали одлучујућу реч. Наши преци су се међусобно свађали, јер се нису добро познавали и зато се нису разумели. Поврх тога, били су једни другима ривали. Комунисти су Југославију називали 'тамницом народа', а након узимања власти, као реплику Совјетског савеза. О Југославији никад нису одлучивали Југословени и то је њена трагедија. Ни твој прадеда, ни мој деда, ни Стјепан Радић, ни Влатко Мачек нису били Југословени. Најмање је то био краљ Александар. Сваки од њих је бранио своје. Стојан Протић парламентаризам, Пашић себе, Радић и Мачек Хрватску, Александар династију и свој режим. На то, ако баш хоћеш, принц Павле је био странац, Стојадиновић аутократа, а Демократска странка састављена од највећих будала, *excuse my language*³¹, али је тако!

Ретко је дизао глас, али је ово последње изговорио повишеним тоном. Поново је застао, као да је хтео да размисли шта ће следеће рећи.

„Неоспорно је југословенство једна велика идеја којој ми напросто нисмо дорасли. Кратковиди политичари и народна незрелост. То су узроци пропасти, мој Мајланде, а не кривња саме идеје... И шта ће сад бити кад се све распарча на минијатурне државице, међусобно зарађене и посвађане? Мислиш ли ти збиља да ће иједна од њих имати било какву шансу за опстанак, а камоли за бољитак?

³¹ Извини на изразу.

Слушај шта ти сад кажем. Свака ће ићи низбрдо, све док се на један или други начин опет не споје. А онда, све испочетка. Ми смо мајстори прокоцкати идеалну прилику, само ради своје ускогрудости и комплексидности.

Ако мене питаш, Југославија је требала бити једна и јединствена, базирана на јединственој свести о заједничком пореклу и интересима. Реци ти мени коме припада Дубровник? Под Александром је уврштен у Зетску бановину, Броз га је гурнуо под власт Загреба. Не зна се шта је било горе! Дубровник је толико специфичан, припада самом себи и најширем југословенском оквиру. Па погледај колика је и на ком месту се налази српска православна црква у граду, *for Christ's sake*³²! Никад нисмо добили шансу стварати заједничку, демократску Југославију. Никад!

Рећи ћу ти још и ово. Запад је Југославију видео прво као *vehicle*³³ за разрешење наслеђа распаднуте Аустроугарске, а касније као тампон зону према Совјетима. За њих она није била циљ, већ средство. Са нестанком 'црвене опасности' из Москве, нестала је и њихова брига за Југославију. Запад, то су ти курвини синови, мој Мајланде, мада руку на срце, ни ми нисмо бољи. Уосталом, не можеш очекивати да странци више брину о теби, но ти сам. Да су хтели, могли су спречити овај рат и то веома лако. Довољно је било распоредити европске трупе за хитне акције, не више од 20 000 војника, и на тај начин раздвојити потенцијалне стране у сукобу. Ко би смео пуцати на њих? Нико. Али нису. Пустили су нас да се покољемо још једном. Ово је тек почетак. Живи били, па видели. Ја то вероватно нећу доживети, али ти хоћеш. На концу ће се појавити у улози великих спасилаца, с плановима за решење југословенске

³² За име Божје!

³³ Средство.

кризе. Њихов ауторитет у свету се гради на томе. Гасе пожаре које или сами запале или не чине ништа предупредити их. Па, они су довели Тита на власт, створили легенду од њега и причали приче о *'socialism with a human face'*³⁴, матер им мангупску! Немој ме криво схватити. Ја сам задњи који ће оптужити Запад за наше незгоде. Одговорност је на нама. Уместо да од Запада примимо оно што је највредније, највеће резултате цивилизације, да се од њега учимо и будемо његов део, ми смо се довели у позицију објекта западњачких интрига и интереса. Никако се не дамо отрести оног монголског, источњачког, мистификаторског у себи. Није случајно да код нас постоји пословица која каже: *'Наљутио се кмет на село, те одсек'о себи к...'* Ето, то смо ти ми! Но, благо мени, овај наш разговор не води никуда. Ствари иду својим током. Моје је прошло. Ја ништа не могу променити. Никад нисам ни могао. Нећеш ни ти, иако ти изгледа да ћеш моћи. Некад сам и ја тако мислио. Нека, млад човек треба веровати. Не ваља што се на концу конца разочара. Пази се да не најобеш, У политици се лако најбава, мој Мајланде!“

³⁴ „Социјализам с људским ликом“

ГЛАВА ОСМА

„Нови или стари свет, питам се... Европа или Америка... Јесу ли то две стране исте медаље или су цивилизацијски антиподи? Шта им је исто, а шта различито? Шта је у Европи америчко, а шта је у Америци европско?

Пођимо од оног што је очевидно. Прво, Америку, каква је данас, направили су Европљани. Не било који Европљани, већ европски отпадници. Они који су у Европи изгубили сваку наду и сваку веру у бољитак. Можда је тачнија реч очајници, а не отпадници. Но, свеједно... Не сме нас завести семантика. Прецизније казано, европски Англосаксонци и Германи. Друго, Америка у политичком, економском, ако хоћеш и у културном смислу, егзистира једва двестот година. Европа има историју најмање десет пута дужу. Отуд су и настали појмови новог и старог света. Треће, Америка је била британска колонија која се ратом против европског господара изборила за своју

независност. Дакле, једни Европљани контра других Европљана на територији ван Европе. Нови против старих. Зато у Америци има толико топонима који у називима имају придев 'New'... Њујорк, Њу Ингланд, Њу Хемпшир, Њу Џерси, Њу Браунсвик, Њу Хејвн, Њуарк, Њу Фаундленд, итд.

Е, сад долазимо на оно што је мање очевидно.

Европска историја обележена је конфликтима око територијалних поседа. Америчка историја обележена је натчовечанским напорима да се територија савлада и припитоми. У Европи је освајање значило отимање од другог, у Америци – отимање од природе. У Европи као да је постојао дефицит пространства, а у Америци – суфицит. Европа је насељена још у праисторији, у Америци и дан-дањи има ненасељених делова земље.

И европска географија и европска клима су релативно благе. Код нас нема природних непогода оних димензија каквих има с оне стране Атлантика. Уосталом, уверићеш се сам кад одеш. Тамо је све огромно и дивље. И планине, и реке, и снегови и хладноћа, и ветрови, и поплаве и земљотреси и олује. Тамо климатски поремећаји збришу читаве градове. Тога у Европи нема или се догађа веома, веома ретко. У Америци сваке године доживе некакву биолошку катастрофу. Једанпут је ураган, други пут су пожари, трећи пут мећаве, четврти пут суше... Америка је за европске појмове невероватно сурова. Из тога се створила једна изузетна способност Американаца да систематском употребом физичке силе, побеђују природу. Опет долазимо до борбе за опстанак. У америчком случају, насиље, наоружање и туча јесу саставни делови свакодневне реалности. Могло би се слободно рећи како су то темељни стубови аутентичног идентитета Американаца. Није нимало случајно што други амандман устава САД гарантује слободу поседовања и ношења оружја.

Пробај замислити. Пре два столећа тамо није било готово ничега. Све што видимо и чему се дивимо изграђено је такорећи јуче по европским стандардима. Калифорнија је масовно насељена тек након *Gold Rush*-а, половином деветнаестог столећа, а и тад углавном њен северни део. Јужна Калифорнија се развила тек у двадесетом столећу. Лос Анђелес – још касније, почетком тридесетих. Негде сам прочитао да је током изградње Бруклин Бриџа³⁵ у Њујорку, мислим 1883, направљен први кесон. То је тад била једна комора од дасака спуштена на речно дно у коју су биле смештене машине и радници. Није се знало за утицај нагле промене притиска што је доводило до бруталне смрти десетина копача по изласку из кесона. Из необјашњивих разлога, прскеале су им лобање и мозгови. Накнадно је откривено да боравак на већим дубинама захтева декомпресију при пењању на површину.

Американци су у деветнаестом столећу изградили најразвијенију мрежу железничких пруга у свету, а исто су то урадили са аутопутевима у двадесетом столећу. У време Рузвелтовог Њу Дил-а, у Сан Франсиску су подигнута, практички истодобно, два колосална висећа моста Беј Бриџ и Голден Гејт³⁶. Емпајер Стејт Билдинг завршен је 1931. Четрдесет година је био највиши облакодер на свету... Можемо овако набрајати до прекосутра... *My point is that the United States is indeed the most monumental enterprise ever undertaken in human history*³⁷.

Америчко схватање лепоте је у грандиозности. За њих је најлепше оно што је највеће и најтеже тј. најнапорније направити. Њихова естетика, чак и на

³⁵ Бруклин мост преко Ист Ривера спаја Менхетн и Бруклин.

³⁶ *Bay Bridge* (1936) повезује Сан Франциско и Оукленд. *Golden Gate Bridge* (1937) премешћује залив и води ка северу од града.

³⁷ Тврдим да су Сједињене Државе најмонументалнији подухват који је икад предузет у људској историји.

врхунцу, везана је за природу и њено потчињавање. Напросто, победити физичке законе. Они уметност доживљавају као тријумф у висини, даљини, дужини, величини. Прилично им је стран наш европски смисао за лепоту, суптилност, отменост, интимност. У Америци је напор потребан за остварење, али не и за доживљај. На једној страни Нијагара водопади и Велики кањон; на другој њујоршке зграде близнакиње и бетонски лук у Сент Луису и, у најбољем случају, плакати Енди Ворхола. Таква им је и књижевност. Сирова, дивља, анти-интелектуална. Мање-више на једну тему. И Џек Ландон, и Марк Твен, и Хемингвеј, и Тенеси Вилијамс. У ту слику се уклапају и ови нови амерички писци бит генерације, Гинсберг, Керуак и онај, како се зваше... Онај психолог... Професор са Берклија... Знаш, онај кога су хапсили због пропагирања дроге... Уф, не могу да се сетим... Е да, браво, Тимоти Лири, тако је!

Све су то приче о човеку и природи или о негацији човека и природе. О оном што је здраво и оном што је болесно...“

* * *

Путовали смо колима из Цавтата преко Требиња, Горажда и Вишеграда на Златибор, па потом ибарским друмом до Београда. Од свих праваца ка мору и од мора, Џони је овај највише волео. Упорно је доказивао да се тако најбрже стиже, упркос чињеници што је пут кроз Херцеговину лош, кривудав и досадан.

Никуд није журио. Возио је споро и једнолично свој тамнозелени фолксваген, модел од 1500 кубика из 1968. На крову аутомобила налазио се алуминијумски носач за пртљаг, крцат путним торбама у којима је држао и личне ствари и свакојаки алат. На задњем седишту спаковао је своје књиге увезане канапом како се не би расуле при кочењу и у кривинама. Сваки пут кад је у позну јесен полазио из Цавтата, понео би све што му је најдрагоценије,

несигуран да ли ће се идуће године вратити. Померао је одлазак до последњег тренутка, можда баш због тога. Била је то његова својеврсна, полугодишња селидба. Претходно би неколико дана детаљно прегледао целу кућу, искључио воду и струју, проверио да ли су све жалузине прописно спуштене и причвршћене и сви улази добро закључани. На крају би за собом залупио капију, осврнуо се, погледао свој цавтатски дом још једном и кренуо ка колима. Полазио је у праскозорје кад на улицама није било никог с ким би морао да се поздрави. Иронија судбине је удесила да кад је последњи пут напустио Цавтат са собом није понео ништа. Ни ствари, ни алат, ни књиге. Предострожност се, у његовом случају, није показала нимало корисном.

„Где смо оно стали? Аха, Америка и Европа... Има једна прича о томе... Каже овако... Дошао Тексашанин у Италију и првог дана видео фијат ђинквећенто са извученом антеном, паркиран испред хотела: 'Види, види, *my dear*³⁸', рече жени, 'колики су транзитори ови Талијани направили!'

Протестантизам је имао, има и данас, велики утицај на амерички начин живота. У Америку су бежали припадници и радикалних и умерених секти. Они су у бити и ударили њене темеље. Католици из Европе су стигли пуно касније. У задње доба, с бројним имигрантима из Мексика и са Кубе, донекле се појачало присуство католичке цркве. Дотад је она била ограничена на ирске католике, а они су, опет, дуго сматрани за грађане другог реда. Погледај историју породице Кенеди. Њихов ћале је, иако веома успешан, своје богатство стекао кријумчарењем и препродајом алкохола за време прохибиције. Упркос свему, чак и томе што је именован за амбасадора у Лондону, био је оптерећен комплексом ниже вредности и својим бедним пореклом.

³⁸ Драга

Тај амерички протестантизам донео им је предузимљивост и вредноћу какву у Европи немају ни Швабе. Поврх тога, на њему се формирао култ *self-made man*. Како би се то превело? Самостворени човек, зар не? Не знам јеси ли знао, Џорџ Вошингтон је био практички неписмен и без дана школе. Политички, Американци су кудикамо конзервативнији од Европљана. Читав идеолошки спектрум им је померен у десно. Оно што је у Европи либерално, код њих је лево. Левица је код њих пежоративан појам. Тамо још итекако има и отвореног и прикривеног расизма. До шездесетих је на југу постојала законска сегрегација. Бела и црна популација била је раздвојена у школама, ресторанима и аутобусима. Кју Клукс Клан је активан до дана дањег, итд. Чуо си онај чувени виц кад се астронаут вратио из свемира, окупили се и верници и атеисти да им он напокон одговори има ли Бога: 'Има', на шта су верници одмах скочили у знак одобравања. 'А како изгледа?' '*She is black!*'³⁹ На тај виц се већина Американаца и сад мршти и не сматра га духовитим. Да не помињемо хистерију у доба мекартизма.

Проблем Америке је у томе, мој Мајланде, што она има двоструку нарав. Бивша колонија која је постала империјална сила. Њена вечита дилема је следећа: како помирити идеале демократије, слободе и једнакости са америчким глобалним националним интересима. У овом је она различита од свих других империјалних сила у историји. За Римљане, Шпањолце, Французе, Енглезе нарочито, та дилема није постојала. Подразумевало се то да једна правила вреде за њих, а друга за остале. Американци те појмове мешају. Хтели би истодобно бити носиоци слободарства у целом свету и представљати најмоћнију империју. То напросто не бива. Или једно или друго. Скупа не иде...

³⁹ Она је црна (црнкиња).

Пепео над морем

Амерички културни модел је толико прост да простији не може бити. Елементарно знање енглеског, радно време од 9 до 5, дрвена кућа под хипотеком и редовно плаћање пореза. То је све. Америчка историја и култура егзистирају ван овог модела. Да би неко постао Американац не мора ништа знати о Америци. Велика већина и не зна...“

* * *

Одмарали смо се на Златибору. По обичају, пили смо кафу и минералну воду, али смо пре тога, наравно, јели качамак са сиром и кајмаком и, уз то, домаће кисело млеко. Џони је ту врсту хране највише волео. Рибу није окушао, а од морских плодова јео је само јастога, а и то у посебним приликама.

„Мислим да је било доста озбиљних тема. Удависмо се међусобно Америком, и ја тебе и ти мене... Сад ћемо о нечем лепшем. Хтео сам ти предложити камо да одеш кад наиђеш на праву женску. Љубавни доживљај може бити потпун и искрен и ако траје само дан-два. Најчешће су такве везе збиља незаборавне. Услов је да буде права особа, право доба и на правом месту. За прво ћеш се морати сам побринути, а за друго могу ти дати један мали савет. Послушај ме, знам о чему говорим.

Елем, кренеш преко Пељешца до Оребића, узмеш трајект до Корчуле, а онда преко целог отока на супротну страну, правац у Вела Луку. Лука је старо капетанско место, где се граде барке посебног квалитета, са неколико оточића у близини чије су плаже најлепше на читавом Јадрану. Нема те која неће пасти на то, веруј ми на реч. Узмеш собу у једној од гошпарских кућа на риви. Успут станеш у Блату, то ти је градић усред Корчуле, купиш боцу њиховог вина и кило свежих смокава. Не треба ништа више. Запамти ово, вредеће ти једног дана.“

Би ми нелагодно. Нисам постављао додатна питања, не желећи да продубљујем тему. Предлог ми је деловао примамљиво, али крајње нереално. С двадесет једном, моје амбиције у погледу односа према женама биле су далеко приземније. Ипак, нисам одолео маштању. Главно преимућство сањарења у момачком добу јесте то што све постаје могућно и улепшано.

„Тајна завођења је у следећем. Жена треба поверовати да је, у моменту кад је с тобом, једина и најдивнија на свету. Речи су кључ. Жене падају на слаткоречивост и лаж. Обожавају бити обмањиване, али тако да их убедиш да је то што им шапућеш на ухо жива истина. Та посвећеност мушкарца, макар и вештачка, обара их с ногу. Покажеш ли им искрену заљубљеност, нећеш добро проћи. Женка непогрешиво осети кад је надмоћна и одмах губи интересовање или те обрће око малог прста. Одбаци те као крпу или те начисто ошамути. Ако хоћеш бити прави заводник, мораш држати све конце у рукама. Док си с њом она је краљица, али кад ниси нек’ сумња јеси ли с другом или си јој веран. Ако муваш, нипошто те не сме ухватити. Ако те испитује, не признај никад. То је прва лекција.

Друга лекција је да имаш више опција, без обзира је ли свака од њих једнако привлачна. Има ружних жена с невероватним шармом и лепотица које су неописиво досадне. Женка препознаје присуство друге женке и хоће да се бори за свог мужјака. Понављам ти, не признај никад, иако знаш да она зна. Не може бити сигурна, а управо та несигурност је највише привлачи.

Трећу лекцију је најтеже научити. Сваки занос је временски ограничен. Нема те љубави која ће у истом интензитету трајати до века. Љубав се да претворити у однос међусобног поверења, пријатељства, поштовања, блискости, и у том случају може постати трајна. То је већ брак. Дочим, уколико се то не

догоди, треба га прекинути чим осетиш минималан пад интензитета код себе или код ње.

У вођењу љубави требаш научити бити уметник. Не жури да покажеш све чиме располагаеш. Освајај је лагано, нежно и стрпљиво, све док је не излудиш од пожуде. Нек' она пожели тебе, а ти тек тад одговори. Настави бити нежан и после завршетка и диви јој се бескрајно.

Није нимало случајно што су велики заводници често ружни мушкарци. Узми само Азнавура, Роже Вадима или Душка Попова. Пита се човек како су такве ругобе могле завести било коју женску, а камоли све оне лепотице с којима су били. Жене мисле да тапија на лепоту припада њима. Код мушкарца траже оданост и страст. Тако добијају потврду свог значаја и моћи. Мушкарац је најинтересантнији кад делује истодобно и као супериорни мужјак и као осећајна душа. Жена се даје без остатка кад у њој пробудиш и сексуалност и мајчински инстинкт у исти мах.

Немој се декуражирати кад те женска одбије. То је саставни део љубавне игре. Некад успеш, некад не. Ништа то није страшно. Страшно је ако и не покушаш. Онда немаш никаквих шанси.

Био је један луди Дубровчанин који је сваки дан током лета стајао на Страдуну и, како која жена прође, он је заустави и упита би ли спавала с њим. 'Чуј', одговарао нам је, 'од њих сто, деведесет девет ми лупи шамар, али ја сваког дана будем барем с једном'.

Није лоше, ха?

Праву женску је лако препознати. Не мора бити лепа по сваку цену, али мора поседовати ону врсту женскости која привлачи мушкарца. Она увек даје на знање да ли те жели или не играш за њу. Таква женска се не да брзо освојити,

јер она држи до себе и не подаје се без отпора. Но, за њу је вредно потрудити се. Уложити свој максимум. Уколико си упоран, на концу ће попустити, даће ти се и бићеш награђен јединственом потврдом своје мушкости. Али, пази се, и кад се то догоди, већ сутрадан се може предомислити и заборавити на тебе. Не трчи за њом. Пустити је нек' оде. Отиди и ти. Није никаква трагедија. Биће ти драго кад је сретнеш. Можда ће се и поновити. С правом женском никад ниси сигуран. У томе је чар.

Слушај ме добро, мој младићу! Не дангуби с балавицама, својим вршњакињама. Нађи старију женску од које ћеш имати шта научити. Од ових твојих нема велике вајде...“

Одахнуо сам кад је заћутао. Нити сам себе видео као неодољивог заводника, нити сам се усуђивао да прилазим зрелим женама. Све моје дотадашње искуство сводило се на школске другарице и муке у савлађивању љубавних вештина.

* * *

Причу о Европи оставио је за доцније.

„Могу све разумети, али не могу све оправдати. То су две различите ствари, од којих људи тоталну праве конфузију. Разумети напосто значи бити свестан егзистенције даног феномена из даног разлога. Оправдавати значи имати позитиван став према томе. Ја могу разумети дано понашање, а да га истодобно сматрам негативним. *By the same token*⁴⁰, нећу никог терати да мисли попут мене, али се нећу ни уздржавати, те не рећи да се не слажем с њим. Као што је његова слобода да се тако понаша или мисли, тако је и моја слобода да то критикујем...

⁴⁰ На исти начин.

Европа, оно што кажу од Атлантика до Урала и од Медитерана до Норвешке, где живи стотину различитих нација и националности и где се говори стотину различитих језика и дијалеката. Пита се човек шта је ту заједничко. Другим речима, која би била дефиниција Европе и Европљанина? Повезује ли ишта, на пример, пољског рудара и португалског рибара или шкотског чобанина и, рецимо, неког бугарског сељака? А, ипак, кад кажемо Европа, то асоцира на нешто јединствено. Поставља се питање шта је то. Је ли то дух, да употребим немачки појам, је ли заједничка култура, што би био француски термин или је реч о простору, што је данас врло модерно рећи?

Ово што сад видимо под именом Европска заједница, није ништа друго, већ покушај имитације Сједињених Америчких Држава, тј. од Европе направити Америку. Два светска рата у једва тридесет година оставила су такву ужасну трауму да се морало кренути од почетка. Претходно се морало жигосати, одбацити, а затим и прецртати како би се створила нова Европа. Из тога је рођена концепција тзв. уједињене Европе. Помирење Француза и Немаца, коначан улазак Енглеске у европски политички корпус, формирање испрва економске, а након тога и политичке уније. Поврх тога, и стратегијски положај треће силе између САД и комунистичке Русије. Таква Европа је, додуше, задржала позицију у западној алијанси насупрот Совјетима, мада се, већ шездесетих код Де Гола, појавио скептицизам у односу на Америку.

САД су основане пре два столећа једним уставом и једним системом који вреди и данас. Тај систем се никад није променио. Развој Америке дешавао се унутар унапред даног оквира. Нико озбиљан ни у једном моменту није оспорио тај оквир. Нико се није усудио ни поменути његову ревизију. Он је остао такав какав је, са ауторитетом изнад свих специфичних и партикуларних интереса.

У Европи се пошло другачијим путем. Систем је формиран поступно, из фазе у фазу, с интенцијом све веће кохезије. Заједница за угаљ и челик, затим економска заједница, затим Европска заједница, сад видимо да спремају наредни корак. На концу ће доћи Сједињене Европске Државе. То је идеја. Пропаст Совјетског Савеза и распад те државе иде им на руку. Чини им се да је највећа препрека ка уједињењу читаве Европе уклоњена. Заборављају два битна факта. Прво, Американци су то урадили, срушили напослетку совјетску империју, предвођени једним ултраконзервативним председником, Роналдом Реганом. И друго, европски проблем нејединства или, прецизније казано, комплексности, је пуно сложенији но што се да приметити на први поглед...

*What do I mean by that? Here's what I mean.*⁴¹

За успех тог подухвата, неопходан услов је постојање јединственог културног модела. Под тим мислим на скуп јединствених вредности, достигнућа и механизма који, на индивидуалном нивоу, могу осигурати основу за изградњу јединственог политичког и економског система. Америци је било лако. Она није поседовала никакво претходно наслеђе које се требало инкорпорирати у нови поредак. Њена култура и уметност, мада не занемарљива, задржана је ван америчког културног модела. Да би неко био Американац, он не мора читати Тиодора Драјзера, нити треба знати ко је био Бенџамин Френклин. Већина Американаца живи у уверењу да је Френклин био амерички председник ради тога што се његов лик налази на банкноти од 100 долара. Циник би могао рећи да за доброг Американца ово и није препоручљиво знати. Ово ти говорим по ко зна који пут.

⁴¹ Шта подразумевам под тим? Ево шта подразумевам.

Али како то учинити у Европи, кад иза нас стоји два и по миленија различитости? Суочени с овим, шта су смислили ови данашњи европски генији? Напросто избрисати ту вековима исписивану таблу и почети изнова. *Tabula rasa*, говорили су стари Латини, алудирајући на новорођене бебе, а не на Европљане. Логика ових генија је следећа: ако не можемо премостити разлике, можемо их избрисати, и с њима све што Европа представља. Тако је измишљена концепција тзв. нове Европе. Европљанин је онај који прихвата и живи по новописаним регулама бирократа из Брисела.

Немој ме криво схватити. Никад у моме животу нисам био против Европе. Ништа не бих волео више од тога да је дочекам уједињену. Истински уједињену, на бази њеног историјског богатства, у свој њеној разноликости и раскоши. Нажалост, за ове данашње европске мудраце, то је *inconceivable endeavor*⁴². Све су то празне приче, мој Мајланде. Једино што им признајем, то је да за ових четрдесет година у Европи није било рата. Не би га, сва је прилика, било ни без њих. Дакле, ни за то заслуга није њихова... Дај Боже да грешим и да ме будућност демантује. Плашим се, међутим, да ће се моје предвиђање остварити. Ја то нећу доживети, а ти и твоја генерација сналазите се како знате и умете...“

* * *

Џони је с Београђанима говорио српским и екавским. Тек ту и тамо би му се поткрала понека хрватска реч или реченица, која би пажљивом слушаоцу могла одати његово далматинско порекло.

Волео је да каже како је српски једини језик на свету с четири градације придева: „Леп, лепши, најлепши, леп у пизду материну!“

⁴² Незамислив подухват.

На то му је један његов београдски исписник, заваљен у лежаљку у цавтатској башти, са сламнатим шеширом спуштеним преко лица и кубанском цигаром у зубима, добацио да у српском постоји и пета градација придева.

„Која?“

„Леп у три пизде материне!“ Једва је дочекао да му одговори овај остарели мангуп, епидемиолог, стручњак Уједињених нација и Џонијев пајташ из дорћолских дана.

„Изишао си из штоса, матори! Примаш се на прву, к’о да си сисао ћошак од стола! Мораћеш што пре код нас да ти мало изоштримо рефлексе. Пук’о си, бре, к’о лајсна!“

„*Go fuck yourself! You fat bastard!*“⁴³

„*With pleasure! Old English faggot!*“⁴⁴ Може, може, али ти да ми правиш друштво, ха, ха!“

Обојица се грохотом насмејаше. Била је то она врста вулгарног хумора својствена и разумљива само онима који су одрасли на београдској калдрми.

⁴³ Јеби се, ти дебело копиле!

⁴⁴ Са задовољством, стари енглески педеру!

ГЛАВА ДЕВЕТА

1

„In memory of the countless men and women of all creeds or nations or races who fell victims to the fascist and communist belief in Inexorable Laws of Historical Destiny.“⁴⁵

„If there could be such a thing as socialism combined with individual liberty, I would be a socialist still. For nothing could be better than living a modest, simple and free life in an egalitarian society. It took some time before I recognized this as no more than a beautiful dream; that freedom is more important than equality; that the attempt to realize equality endangers freedom; and that, if freedom is lost, there will not even be equality among the un-free.“⁴⁶

⁴⁵ „У знак сећања на безбројне људе и жене свих вера и нација који су пали као жртве фашистичког и комунистичког вервања у Неумитне Закономне Историјске Судбине.“
Карл Попер, *Беда историцизма*, почетна посвета. (Karl Popper, *The Poverty of Historicism*, 1957)

⁴⁶ „Ако би могао постојати социјализам комбинован са индивидуалном слободом, још увек бих био социјалиста. Јер, ништа не би могло бити боље него живети скромним, једноставним и слободним животом у егалитарном друштву. Требало је времена да схватим да то није ништа више од лепог сна; да је слобода важнија од једнакости; да покушај остварења једнакости угрожава слободу; и, да, уколико се изгуби слобода, неће бити ни једнакости међу неслободнима.“

Карл Попер, *Отворено друштво и његови непријатељи*, предговор другом издању. (Karl Popper, *The Open Society and Its Enemies*, Preface to the Second Edition).

„We all remember how many religious wars were fought for a religion of love and gentleness; how many bodies were burned alive with the genuinely kind intention of saving souls from the eternal fire of hell.“⁴⁷

* * *

„The Party seeks power entirely for its own sake. We are not interested in the good of others; we are interested solely in power. Not wealth or luxury or long life or happiness: only power, pure power. What pure power means you will understand presently. We are different from all the oligarchies of the past, in that we know what we are doing. All the others, even those who resembled ourselves, were cowards and hypocrites. The German Nazis and the Russian Communists came very close to us in their methods, but they never had the courage to recognize their own motives. They pretended, perhaps they even believed, that they had seized power unwillingly and for a limited time, and that just round the corner there lay a paradise where human beings would be free and equal. We are not like that. We know that no one ever seizes power with the intention of relinquishing it. Power is not a means; it is an end. One does not establish a dictatorship in order to safeguard a revolution; one makes the revolution in order to establish the dictatorship. The object of persecution is persecution. The object of torture is torture. The object of power is power.“

„We are not content with negative obedience, nor even with the most abject submission. When finally you surrender to us, it must be of your own free will. We do not destroy the heretic because he resists us; so long as he resists us we never destroy him. We convert him, we capture his inner mind, we reshape him. We burn all evil and all illusion out of him; we bring him over to our side, not in appearance, but genuinely, heart and soul. We make him one of ourselves before we kill him. It is intolerable to us that an erroneous thought should exist anywhere in the world, however secret and powerless it may be. Even in the instance of death we cannot permit any deviation . . . We make the brain perfect before we blow it out.“

„The ideal set up by the Party was something huge, terrible, and glittering – a world of steel and concrete, of monstrous machines and terrifying weapons – a nation of warriors and fanatics, marching forward in perfect unity, all thinking the same

⁴⁷ „Сви ми памтимо колико се религијских ратова водило за религију љубави и доброте, колико је живих тела спаљено у искреној намери спасења душа од вечите ватре пакла.“
Исто.

thoughts and shouting the same slogans, perpetually working, fighting, triumphing, persecuting – three hundred million people all with the same face.“

*„And if all others accepted the lie which the Party imposed – if all records told the same tale – then the lie passed into history and became truth. **Who controls the past, ran the Party slogan, controls the future: who controls the present controls the past.**“* ⁴⁸

* * *

„What passes for optimism is most often the effect of an intellectual error.“

„Foreknowledge of the future makes it possible to manipulate both enemies and supporters.“

„Despotism has so often been established in the name of liberty that experience should warn us to judge parties by their practices rather than their preachings.“

„Communism is a degraded version of the Western message. It retains its ambition to conquer nature, to improve the lot of the humble, but it sacrifices what

⁴⁸ „Партија жели власт искључиво због себе. Нас не интересује добро за друге; ми смо заинтересовани једино за власт. Ни богатство, ни раскош, ни дуг живот или срећа: једино власт, гола власт. Одмах ћеш разумети шта гола власт значи. Ми смо другачији од свих олигархија у прошлости по томе што ми знамо шта радимо. Сви остали, чак и они који личе на нас, били су кукавице и лицемери. Немачки нацисти и руски комунисти су нам се сасвим приближили у својим методама, али никад нису имали храбрости да препознају своје мотиве. Они су се претварали, можда су чак и веровали, да су власт узели невољно и на ограничено време, и да се иза угла налази рај где ће људска бића бити слободна и једнака. Ми нисмо такви. Ми знамо да нико никад није узео власт с намером да је се одрекне. Власт није средство, она је циљ. Не успоставља се диктатура да би се одбранила револуција; прави се револуција да би се установила диктатура. Циљ прогона је прогон. Циљ мучења је мучење. Циљ власти је власт.“

„Нас не задовољава негативна послушност, чак не ни најпонижније подношење. Кад нам се најзад предаш, то мораш учинити својом слободном вољом. Ми не уништавамо јеретика зато што нам одолева; догод нам одолева, ми га не уништавамо. Ми га преобраћамо, ми заробљавамо његов унутрашњи ум, ми га преобличујемо. Ми спаљујемо све зло и сваку илузију у њему; ми га преводимо на нашу страну, и то не у појави, него истински, у срцу и души. Ми створимо од њега једног од нас пре него што га убијемо. За нас је неприхватљиво да иједна погрешна мисао постоји било где на свету, ма колико тајновита и немоћна била. Чак и у случају смрти, ми не смемо да дозволимо било какву девијацију... Ми створимо савршен мозак пре него што га разоримо.“

„Идеална поставка за Партију је нешто огромно, застрашујуће и блиставо – свет од челика и бетона, од монструозних машина и ужасавајућег оружја – нација ратника и фанатика, која маршира у савршеном јединству, у којој сви мисле истоветно и узвикују истоветне пароле, раде, боре се, побеђују и прогањају без престанка – три стотине милиона људи са истоветним лицем.“

„И уколико сви прихвате лаж коју Партија намеће – уколико сви извори причају исту причу – онда лаж улази у историју и постаје истина. **Ко контролише прошлост, гласила је партијска парола, контролише будућност: ко контролише садашњост, контролише прошлост.**“
Џорџ Орвел, 1984 (George Orwell, *Nineteen-Eighty-Four*). Одломци.

was and must remain the heart and soul of the unending human adventure: freedom of enquiry, freedom of controversy, freedom of criticism, and the vote.“

„For two centuries, the very important people who managed the affairs of this society could not believe in the importance of ideas – until one day they were shocked to discover that their children, having been captured and shaped by certain ideas, were either rebelling against their authority or seceding from their society. The truth is that ideas are all-important. The massive and seemingly solid institutions of any society – the economic institutions, the political institutions, the religious institutions – are always at the mercy of the ideas in the heads of the people who populate these institutions. The leverage of ideas is so immense that a slight change in the intellectual climate can and will – perhaps slowly but nevertheless inexorably – twist a familiar institution into an unrecognizable shape.“

"The man who no longer expects miraculous changes either from a revolution or from an economic plan is not obliged to resign himself to the unjustifiable. It is because he likes individual human beings, participates in living communities, and respects the truth, that he refuses to surrender his soul to an abstract ideal of humanity, a tyrannical party, and an absurd scholasticism...

If they can abolish fanaticism, let us pray for the advent of the sceptics. ⁴⁹

* * *

⁴⁹ „Оно што пролази као оптимизам, често је последица интелектуалне грешке.“

„Предвиђање будућности омогућава манипулисање и непријатељима и присталицама.“

„Деспотизам је толико често успостављан у име слободе да би искуство требало да нас опомиње да политичке странке ценимо по њиховој пракси, пре него по њиховим проповедима.“

„Комунизам је деградирана верзија западне мисли. Он задржава амбицију да победи природу и унапреди многе сиромашне, али жртвује оно што јесте и што мора остати срце и душа човекове бескрајне авантуре: слободу преиспитивања, слободу неслагања, слободу критиковања и слободу гласања.“

„Током два века, врло значајни људи који су водили послове овог друштва нису веровали у значај идеја – све док једног дана нису били запрепашћени открићем да су се њихова деца, ухваћена и обликована одређеним идејама, или побунила против њиховог ауторитета или одвојила од њиховог друштва. Истина је да су идеје најважније. Велике и наоко чврсте инситуције – економске, политичке, верске – увек су на милост идејама у главама оних људи који чине те инситуције. Моћ идеја је тако огромна да и најмања промена у интелектуалној клими може и хоће – можда лагано, али неумитно – преокренути познату инситуцију у непрепознатљиви облик.“

„Човек који више не очекује чудотворне промене, револуцијом или економским планом, не мора се предати пред оним што је немогућно оправдати. Управо зато што воли индивидуална људска бића, учествује у животним заједницама и поштује истину, он одбија да преда своју душу једном апстрактном идеалу човечанства, једној тиранској партији и апсурдном сколастицизму...“

Ако успеју да укину фанатизам, молимо се за наступ скептика.“

Рејмон Арон (*Raymond Aron*) 1905 – 1983, француски либерални писац и филозоф. Цитати.

„Modern man lives isolated in his artificial environment, not because the artificial is evil as such, but because of his lack of comprehension of the forces which make it work – of the principles which relate his gadgets to the forces of nature, to the universal order. It is not central heating which makes his existence ‘unnatural,’ but his refusal to take an interest in the principles behind it. By being entirely dependent on science, yet closing his mind to it, he leads the life of an urban barbarian.“

„I think most historians will agree that the part played by impulses of selfish, individual aggression in the holocausts of history was small; first and foremost, the slaughter was meant as an offering to the gods, to king and country, or the future happiness of mankind. The crimes of Caligula shrink to insignificance compared to the havoc wrought by Torquemada. The number of victims of robbers, highwaymen, rapists, gangsters and other criminals at any period of history is negligible compared to the massive numbers of those cheerfully slain in the name of the true religion, just policy, or correct ideology.“

„The inner censor of the mind of the true believer completes the work of the public censor; his self-discipline is as tyrannical as the obedience imposed by the regime; he terrorizes his own conscience into submission; he carries his private Iron Curtain inside his skull, to protect his illusions against the intrusion of reality.“

„The continuous disasters of man’s history are mainly due to his excessive capacity and urge to become identified with a tribe, nation, church or cause, and to espouse its credo uncritically and enthusiastically, even if its tenets are contrary to reason, devoid of self-interest and detrimental to the claims of self-preservation. We are thus driven to the unfashionable conclusion that the trouble with our species is not an excess of aggression, but an excess capacity for fanatical devotion.“⁵⁰

⁵⁰ „Савремени човек живи изолован у свом вештачком окружењу, не зато што је вештачко зло по себи, већ због своје неспособности схватања сила које омогућују то функционисање – принципа који повезују његове уређаје са силама природе, са универзалним поретком. Није централно грејање оно што чини његово постојање ’неприродним’, већ његово одбијање да се заинтересује за принципе који стоје иза тога. Тиме што је постао потпуно зависан од науке, а затварајући ум према њој, он води живот урбаног варварина.“

„Мислим да ће се већина историчара сложити с тим да је улога импулса себичне, индивидуалне агресије у историјским холокостима била мала; првобитно је клање било упућено као понуда боговима, владару, држави или будуће среће за човечанство. Калигулини злочини

„Мора бити да има нечег у Марксовој филозофији што је привукло толике масе људи да му поверују. Толика одлучност и енергија како би се остварила једна утопија мора имати некакво објашњење. Ни хришћанство није имало такву снагу и утицај. За разлику од хришћанства које траје ево већ скоро две хиљаде година с мањим или већим интензитетом, марксизам се ширио брзином светлости. У чему је трик? Шта је то што га је учинило толико заводљивим и популарним?

Мој одговор је прост. Ако изузмемо причу о историјским околностима у двадесетом столећу, а вратићемо се и на то, марксизам садржи онај елемент поједностављене представе о рајском врту коју садржи и хришћанство. Разлика је у томе што марксизам обећава рајски врт на земљи, за реалног живота, а хришћани морају чекати све до након смрти. Поврх тога, марксизам најављује доба у којем ће се живети с 'леба без мотике, што би рекао српски сељак. Ради колико можеш, узми колико ти треба. Напокон, марксизам манипулише принципом људске једнакости. Уместо једнакости у правима, пропагира једнакост у имовини, тј. у беди. Марксизам, у својој вулгаризованој демагогији,

постају небитни у поређењу са пустоши коју је за собом оставио Торкемада. Број жртава лопова, хајдука, силоватеља, гангстера и других злочинаца у било ком историјском периоду је занемарљив у односу на оне који су убијани с радошћу, у име истините вере, праведне политике или исправне идеологије.“

„Унутрашњи цензор у глави истинског верника завршава посао јавног цензора; његова самодисциплина је једнако тиранска колико и послушност коју намеће режим; он терорише сопствену свест гурајући је у покорност; он носи приватну гвоздену завесу унутар лобање да би заштитио илузије од насртаја стварности.“

„Непрекидни удеси у човечијој историји су углавном последица његове претеране способности и потребе да буде идентификован са племеном, нацијом, црквом или неким циљем и да прихвати њихов кредо некритички и са одушевљењем, чак и ако су њихова начела противна разуму, лишена сопственог интереса и погубна за сопствени опстанак. Тако долазимо до непопуларног закључка да незгода с нашом врстом није у вишку агресије, већ у вишку склоности ка фанатичној привржености.“

Артур Кестлер (*Arthur Koestler*) 1905 – 1983, британски писац и есејиста, мађарско-јеврејског порекла. Цитати.

иде на руку необразованој већини. Али, истодобно, веома одговара и интелектуалној мањини, јер отвара могућности за манипулацију. Марксизам подразумева челичну дисциплину и ригидну хијерархију. Савршено за болесно амбициозне интелектуалце. Друкчије казано, перспектива раја за масе, неограничена власт за интелектуалце. Идеалан спој, мора се признати.“

„Добро, то је анализа марксизма у пракси. Али, шта ћемо са самом Марксовом мисли? Где је ту проблем? Шта је суштински погрешно у Марксовој филозофији?“

„Читај Попера или Колаковског. Одлична је и критика марксизма Слободана Јовановића код нас. Питање ти је превише широко. Маркс је писао пуно, често неуједначено и контардикторно. Бавио се политичком економијом, друштвеном теоријом, дијалектичким методом, полемисао са другима. За разговор о марксизму, мораћемо некако структурирати поједине правце и идеје. Ти постави координате, одреди оквир, па ћемо видети одакле поћи и камо ћемо стићи.“

Летњи распуст 1981. провео сам у Београду и Цавтату. За собом сам оставио прву годину докторских студије у Америци. С новим искуством и самопоуздањем које пружа америчка школа, једва сам чекао своју шансу да се покажем. Тамо сам водио бескрајне дебате с једним од својих асистената који се хвалио тиме што је марксиста. Бил Рајтсон је у ствари припадао оној врсти интелектуалаца, поткованих и и интелигентних, чији је смисао деловања у томе да шокирају околину. Бити левичар, марксиста поготово, у Америци никад није било сасвим прихватљиво. Ретки појединци чија су уверења нагињала томе сматрани су у најмању руку за чудаке. Толерисани у складу са својим радом и резултатима, мада ипак по страни од главних универзитетских токова. Бил је

био један од најбољих наставника, омиљен међу студентима и задовољан својом позицијом интелектуалног аутсајдера. Необдарен претераном вредноћом, годинама је развлачио писање докторске тезе о Грамшију⁵¹. Провокативан саговорник, начитан и искричав, био је истински интелектуални изазов. Склон теоретисању и двобоју, за мене је представљао такмаца по мери. У Југославију сам се вратио наоружан и увежбан, гладан нових окршаја.

„OK. I'll give you the framework. And more than that, I'll provide some basic points about Marxism and how I see them.“

„Excellent, young man, I am all ears.“

„I would argue that there were three major features of Marxism. The first would be Marx's analysis of capitalism. The second could be defined as the Marxist methodology and the third refers to his understanding of politics and government.

The fact of the matter is that the fundamentals of Marxian thought lay in his political economy. Essentially, Marxism is about the labor theory of value (LTV).

Contrary to popular belief, Marx does not base his LTV on what he dismisses as *ascribing a supernatural creative power to labor*. In the *Critique of the Gotha program*, he says:

Labor is not the source of all wealth. Nature is just as much a source of use values (and it is surely of such that material wealth consists!) as labor which is itself only the manifestation of a force of nature, human labor power.

Here Marx is drawing a distinction between exchange value, which is the subject of the LTV, and use value.

Marx uses the concept of *socially necessary labor-time* to introduce a social perspective distinct from his predecessors Smith and Ricardo. Whereas most

⁵¹ Антонио Грамши (*Antonio Gramsci*), 1891 – 1937, италијански политичар и писац, један од оснивача КП Италије и њен лидер (1924). Ухапшен од Мусолинијевог режима и осуђен на 20 година, умро је у Риму, непосредно после пуштања на условну слободу 1937.

economists start with the individual's perspective, Marx starts with the perspective of the society as a whole. *Social production* involves a complicated and interconnected division of labor of a wide variety of people who depend on each other for their survival and prosperity.

Socially necessary labor refers to the quantity required to produce a commodity in a given society, under certain conditions of production and average skill of the labor employed. In other words, the value of a product is determined by social standards rather than by individual capacities. This, according to Marx, explains why technological advancements lower the price of commodities and put weaker producers out of business. Finally, it is not labor by itself that creates value, but labor-power sold by wage workers to capitalists.

Following the same logic, the wage worker becomes an ever cheaper commodity, the more commodities he creates. Labor produces not only commodities; it produces itself and the worker as a commodity – and does so in the proportion in which it produces commodities generally.

Labor is the actual activity of producing value. The profit, or surplus-value in Marxian terms, arises when workers do more labor than is necessary to pay the cost of hiring their labor-power.

Marx describes Capitalism as having an institutional framework in which a small minority (the capitalists) owns *the means of production*. The workers cannot survive except by working for capitalists, and the state preserves this inequality of power. The army of unemployed workers threatens employed workers, pushing them to work hard to produce for the capitalists...“

„Fine, but what is your point?“

„Now we come to the point of criticism. The first of Marx’s problems is the fact that he sees wage workers and capitalists solely in their positions in the process of production and completely ignores that, at the same time, they appear as factors on the market. Yet the workers do comprise the vast majority of consumers. This means that if the economic power of workers is so low that they barely survive, due to capitalists’ exploitation, the consuming potential of the market will also be very low.

Consequently, the capitalists would suffer immensely due to a limited number of customers. Hence, it is in the interest of the capitalists to better the standard of living of the workers, or at least to seek for the balance between wages and exploitation.

This problem could be tackled from another side as well. According to LTV, the economic cycle starts with production, continues through distribution and ends in consumption. It seems to me, however, that the economic cycle turns the other way around: production is initiated by consumption; the market represents the ultimate barometer between the two.

Generally speaking, the best response to Marxian LTV was provided by the theory of marginal utility, first developed by Carl Menger, the founder of the so called Austrian Psychological School, about the same time as Marx’s *Das Kapital*...

„Let’s not get into that right now. Let us stay with Marx and his theories, shall we? That is, of course, if it’s all right with you.“

„Sure thing. I just wanted to point out that Marx was not the only one dealing with that particular problem and that the LTV had a viable alternative. Anyway...

In terms of his method, Marx could be labeled as an ardent determinist. Not only did he consider himself to be absolutely right in criticizing vehemently any opinion that differed from his, but he proclaimed his theories *laws of social development*, comparing them to natural laws, for example Newton’s laws of motion

or gravity. By doing so, he essentially proscribed any kind of questioning, let alone criticism of his philosophy, and planted the seed of Marxist intellectual intolerance and subsequent authoritarianism... “

„Let me interrupt you for a second. There is an additional error hidden in Marxist system of logic, an error that Marx inherited from Hegel. It is widely accepted that Marx turned downside up Hegelian dialectics, keeping the pattern, but changing the setting. The truth is that Engels and later Lenin devoted more attention to dialectics, or more precisely dialectical materialism, than Marx himself.

Nonetheless, the logical error or inconsistency I am referring to is the following: if the perpetual chain of development depends on struggle between the thesis and the anti-thesis resulting in synthesis that becomes the new thesis challenging the new anti-thesis, how come that in the final instance, the entire process ends and remains frozen in space and time, thus denying the very foundations of dialectical progression?“

„To quote the words of Friedrich Engels: *All nature, from the smallest thing to the biggest, from a grain of sand to the sun, from the protista to man, is in a constant state of coming into being and going out of being, in a constant flux, in a ceaseless state of movement and change.*

Engels was the one who defined the three laws of dialectical materialism:

1. *The law of the unity and conflict of opposites;*
2. *The law of the passage of quantitative changes into qualitative changes;*
3. *The law of the negation of the negation.*

In other words, how to fit reality into one's preconceived theory. This seems to me as pseudo-intellectual oversimplification, to be honest enough. Typical German speculative mumbo jumbo, if you know what I mean.⁵²

⁵² „ОК, даћу вам оквир. И више од тога, пружићу вам неколико основних тачака о марксизму и како их ја видим.“

„Одлично, младићу, претворио сам се у ухо.“

„Сматрам да постоје три главна аспекта марксизма. Први би био Маркова анализа капитализма. Други би се могао дефинисати као марксистичка методологија и трећи се односи на његово схватање политике и власти.

Чињеница је да је основ марксистичке мисли Маркова политичка економија. Суштински, у марксизму се ради о радној теорији вредности (РТВ).

Супротно раширеном веровању, Маркс не темељи своју РТВ на ономе што он одбацује као *приписивање натприродних моћи раду*. У *Критици Готског програма*, он каже:

Рад није извор свег богатства. Природа је једнако извор употребне вредности (и сигурно је да се материјално богатство од ње састоји!) колико и рад који је само манифестација снаге природе, људска радна снага.

Овде Маркс разликује вредност која је предмет РТВ и употребну вредност.

Маркс користи концепт друштвено потребног рада-времена да би увео друштвену перспективу уместо индивидуалне својих претходника Смита и Рикарда. Док већина економиста полази од индивидуалне перспективе, Маркс полази од перспективе друштва као целине. *Друштвена производња* подразумева сложену и међузависну поделу рада широког варијетета људи, од чије узајамне условљености зависи и њихов опстанак и њихов напредак.

Друштвено потребан рад односи се на количину рада потребну за производњу одређене робе, у датом друштву, под датим условима произвођа и са просечном вештином запосленог радника. Другим речима, вредност производа је одређена друштвеним стандардима пре него индивидуалним способностима. Ово, по Марксу, објашњава зашто технолошке иновације снижавају цену роба и избацују слабије произвођаче из посла. Најзад, није рад по себи оно што ствара вредност, већ је то радна снага надничара коју они продају капиталистима.

Следећи исту логику, надничар постаје све јефтинија роба што више робе производи. Рад производи не само робу, него и радника као робу – и то чини у сразмери са производњом робе генерално.

Рад је реална активност стварања вредности. Профит, или вишак вредност Марковим речима, настаје онда кад радник уложи више рада него што је потребно да би се платила његова радна снага.

Маркс описује капитализам као оквир у којем минорна мањина (капиталисти) поседује *средства за производњу*. Радници не могу преживети осим уколико не раде за капиталисте, а држава штити ову неједнакост у моћи. Армија незапослених радника прети запосленим радницима, терајући их да напорно раде да би производили за капиталисте...“

„Добро, али шта је твоја поента?“

„Сад долазимо до критике. Први од Маркових проблема је чињеница да он гледа на најамне раднике и на капиталисте искључиво у односу на њихов положај у процесу производње и потпуно игнорише да се, истовремено, они појављују као чиниоци на тржишту. Радници представљају велику већину потрошача. Ово значи да ће, уколико је њихова економска снага толико ниска да једва преживљавају услед капиталистичке експлоатације, и потенцијал тржишта бити веома низак. Последишно, капиталисти би веома трпели због ограниченог броја купаца. Дакле, у интересу је капиталиста да побољшају животни стандард радника или, у најмању руку, да траже равнотежу између надница и експлоатације.

Овом проблему може да се приступи и с друге стране. По РТВ, економски циклус почиње производњом, наставља се расподелом и завршава се потрошњом. Мени се чини, међутим, да се економски циклус окреће у супротном правцу. Потрошња стимулише производњу; тржиште представља својеврсни барометар између та два чина.

„Да се овде зауставимо, за Бога милога, Мајланде! Имај милости!

Ако је и од тебе и од Маркса, превише је! Најтачније је оно што си задње рекао. Нема ничег досаднијег од швапске тупацијске дијалектике! Ко преживи, причаће... Одох ја у крпине, а ти како ти драго! Наставићемо једног дана...“

Џони се подиже из своје наслоњаче, некако набусито и незаинтересовано. Пре него што је ушао у спаваћу собу, чух га како псује себи у браду:

Уопштено говорећи, најбољи одговор на марксистичку РТВ дала је теорија граничне корисности, коју је први развио Карл Менгер, оснивач тзв. аустријске психолошке школе, отприлике у исто време кад је изашао и Марксов *Капитал*.

„Немојмо сад улазити у то... Останимо код Маркса и његових теорија, хоћемо ли? Наравно, ако се слажеш.“

„Наравно. Само сам желео да истакнем да Маркс није био једини који се бавио овим проблемом и да је РТВ имала одрживу алтернативу. Како год...“

У погледу његовог метода, Маркс се може обележити као горљиви детерминиста. Не само што је сматрао да је у свему апсолутно у праву критикујући жестоко свакога чије се мишљење разликовало од његовог, него је своје теорије прогласио за законе друштвеног развоја, поредећи их са природним законима, на пример са Њутновим законима механике или гравитације. Тиме је, у ствари, проскрибовао сваку упитаност, а камоли критику, своје филозофије и тако посадио семе марксистичке нетолерантности и потоње ауторитарности...“

„Дозволи ми да те прекинем на секунд. Има једна додатна грешка скривена у марксистичком логичком систему, грешка коју је Маркс наследио од Хегела. Широко је прихваћено тумачење по којем је Маркс окренуо Хегелову дијалектику с главе на ноге, задржавајући матрицу, али мењајући поставку. Истина је да су Енгелс и касније Лењин посвећивали више пажње дијалектици, прецизније казано, дијалектичком материјализму, од Маркса. Ипак, логичка грешка на коју мислим је следећа: ако је непрекидни ланац развоја заснован на борби тезе и антитезе исходујући у синтези, која постаје нова теза и изазива нову антитезу, како је могућно да се на концу читав процес окончава и остаје замрзнут у времену и простору, на тај начин негирајући саме темеље дијалектичке прогресије?“

„Да цитирам речи Фридриха Енгелса.

Сва природа, од најмање ствари до највеће, од зрна песка до сунца, од протиста до човека, налази се у стању сталног настајања и нестајања, у сталном протоку, у непрекидном кретању и промени.

Енгелс је био тај који је дефинисао законе дијалектичког материјализма:

1. *Закон јединства супротности;*
2. *Закон преласка кванитета у квалитет;*
3. *Закон негације негације.*

Другим речима, како сместити стварност у унапред смишљену теорију. Ово ми изгледа као псеудоинтелектуално поједностављивање, да будем искрен. Тако типично за немачко спекулативно трабуњање, ако знате на шта мислим.

„Где започех ту тему, јеб’о ми пас матер! Јебе се мени и за Маркса и за марксизам! Ма, зајеба ме овај мулац да се с њим јебавам читаву Божју ноћ!“

* * *

Размишљао сам о том необичном човеку чији је утицај на мој живот био, показало се, уистину пресудан. Непуне две године раније, још сам студирао права у Београду, без икакве идеје о томе шта ћу са собом кад завршим факултет. Останак на универзитету није долазио у обзир из политичких разлога. У изгледу је могло бити да постанем „правни референт у фабрици бицикала или картона“, како је Џони у шали говорио, да пронађем адвокатску канцеларију која би ме примила за приправника или да покушам нешто треће.

Стајао сам на обали цавтатске луке у глуво доба ноћи, с мислима о оном што ме је чекало. За неколико дана бићу у Санта Барбери, на калифорнијској страни Тихог океана, хиљадама миља од Цавтата, суочен са пресељењем у нов студентски стан и послом асистента на одељењу за историју. Разуме се, уз то, и наставак докторских студија. „Каква вратоломија!“, рекох себи.

Да није њега било не бих отишао у Америку. Не само зато што сам о њој знао минимално, већ и због тога што без њега о томе не бих смео ни да сањам. Наговорио ме је да бар пробам, да отпутујем и да видим. Срећом, послушао сам.

Први пут сам слетео на њујоршки аеродром Џон Ф. Кенеди почетком јула 1979. Једини план који сам имао сводио се на једног професора са Харварда, чије сам књиге читао захваљујући опет Џонијевој препоруци. Нисам био начисто ни где се Харвард тачно налази нити сам иког познавао у Њујорку. Малу сигурност ми је давало двадесет новчаница од по сто долара, сакривено у доњем рубљу и релативно добро знање енглеског. Тамнопути рецепционер

хотела на Лексингтон авенији у који ме је довезао аеродромски такси,
одговорио ми је мумлајући:

„Harvard University? Cambridge, Massachusetts.“

Ништа нисам разумео. Кембриџ је у Енглеској, о чему овај човек говори?
Побркао је Харвард и Кембриџ, нема он појма шта га ја питам. Поновио сам
питање и он је поновио одговор. И даље ми ништа није било јасно. Дао ми је
најјефтинију собу на хотелској мансарди, у којој сам морао да се сагињем да бих
прошао кроз врата, без купатила, расхладног уређаја и телевизора.

Сутрадан сам се некако споразумео око географског положаја Кембриџа
у Масачусетсу, схватајући најзад да је то градић надомак Бостона (раздваја их
река Чарлс), да је Харвардски универзитет тамо смештен и да нема никакве везе
са славним енглеским универзитетом, осим што је име добио у његову част.
Поред Харварда, у Кембриџу се налази и Технолошки институт Масачусетса,
такође једна од најпрестижнијих америчких високих школа⁵³.

У кабинет професора Адама Улама⁵⁴ упао сам с ранцем на леђима, онако
косат, брадат, знојав и задихан. Био је висок и мршав човек средњих година,
оштрих црта с дебелим наочарима, очигледно кратковид. Овенчан славом
великог ауторитета за руску и совјетску историју, овај пољски емигрант

⁵³ Massachusetts Institute of Technology (MIT).

⁵⁴ Адам Улам (Adam Ulam, 1922 –2000) рођен је у Љвову, некад у Пољској, данас у Украјини, где је завшио гимназију и избегао у САД уочи напада Немачке на Пољску, последњих дана августа 1939. Цела његова породица, сем брата Станислава (истакнути математичар и сарадник на пројекту Менхетн), нестала је у Хитлеровим прогонима Јевреја. Школовао се на Браун универзитету, а докторат је одбранио на Харварду, где је предавао од 1947. до 1992. За живота, сматран је за највећег америчког познаваоца Совјетског Савеза и његовог унутрашњег система. За њега је скован израз „кремлинолог“ („кремљолог“). Од двадесетак књига које је објавио, највредније су: *Титоизам и Коминформ (Titoism and the Cominform, 1952)*, *Бољшевици: интелектуална и политичка историја тријумфа комунизма у Русији (Bolsheviks: The Intellectual and Political History of the Triumph of Communism in Russia, 1965)*, *Комунисти: Прича о моћи и изгубљеним илузијама (Communists: The Story of Power and Lost Illusions, 1992)*, *Опасне везе: Совјетски савез у светској политици 1970 - 1982 (Dangerous Relations: Soviet Union in World Politics 1970 - 1982, 1983)* и др.

јеврејског порекла, био је аутор и једне књиге о Титу и Информбироу. Тако сам сазнао за њега.

Дочекао ме је запрепашћено, али срдечно. Понудио је да ми његова помоћница пронађе смештај, препоручио да се одморим и окупам, и да се појавим код њега следећег јутра.

На Харварду сам провео неколико дана, што у библиотеци, што у разговору с Уламом и његовим постдипломцима. Брзо ми је постало јасно да ће улазак на Харвард за мене остати „санак пусти“, имајући у виду папрену цену школарине и стравичну конкуренцију за универзитетске стипендије. Већ сам био донео одлуку да свој боравак у Кембриџу продужим до краја и да се потом вратим у Београд, кад ми је неко од студената поменуо једног професора на Стенфорду за кога је претпостављао да је рођењем Србин и да бих могао да покушам код њега. Нити сам дотад чуо за Стенфорд, нити ми је име Вејн Вусинич ишта значило. Ипак сам, после доста убеђивања, прихватио савет и запутио се у Калифорнију, у потрази за варошицом Пало Алто, тридесетак миља јужно од Сан Франциска, на Стенфорд универзитет. Која ме је сила знатижеље и пустиловине на такав корак навела, не умест ни данас да објасним. У сваком случају, после шест сати лета авионом и једног сата вожње локалним аутобусом обрео сам се у скромном мотелу, памтим назив Фламинго, на западној обали САД.

Код професора Вучинића⁵⁵, како гласи његово српско презиме, провео сам се као бос по трњу. С врата ме је напао због намере да студирам историју у

⁵⁵ Wayne Vucinich (Војислав Вучинић) 1913 – 2005, био је Американац из Херцеговине (околина Билеће), који је заједно с братом Алексом (Александром) током Другог светског рата припадао крилу америчке службе ОСС које је подржавало Тита и партизане. Докторат историјских наука стекао је на Универзитету Калифорније у Берклију. Катедру за славистику, руску и историју источне Европе на Стенфорд универзитету водио је од 1946. до смрти, иако је формално

Америци, оптужио за каријеризам, назвао размаженим буржујем, хвалећи на сва уста Титову Југославију и њен образовни систем.

„А што си ти уопће долазио овамо? Ако те интересира повјест, требао си ју студират’ у Југославији! Тамо има изванредних професора, пуно бољих но овдје! Немам ти ја што понудит’! Нема код мене мјеста за такове као што си ти! Знам ја вас превише добро, поражена буржоазија која би хтјела промјенит’ слијед повјести и вратит’ оно што није ваљало, те је ради тога поражено у Југославији! Ти требаш ић’ код онога Драшковића на Хувер! Код мене немаш што тражит’!“

Милорад Драшковић био је посмртни син првака Демократске странке и министра Милорада Драшковића, убијеног у комунистичком атентату 1921. Као омладинац, припадао је покрету генерала Михаиловића, успевши да пребегне на запад 1944. Осведочени противник Брозовог режима, налазио се на положају директора архива Хуверовог института за рат, револуцију и мир. Он ме је препоручио свом пријатељу, ратном другу и историчару Димитрију Ђорђевићу⁵⁶, мом будућем учитељу и ментору, шефу одељења за историју Балкана на Универзитету Калифорније у Санта Барбари.

пензионисан 1978. Његов најуспешнији ученик био је Иво Банац, професор историје југоисточне Европе на универзитету Јејл, кратко време саветник Фрање Туђмана раних деведесетих, а касније његов критичар. Године 1990. организовао је Туђманово гостовање на Јејлу. По сопственом признању, упознали су се још 1971. током тзв. „хрватског прољећа“. Банчева књига *Национално питање у Југославији: порекло, историја, политика (The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics, 1984)* изазвала је оштре полемике у тадашњој стручној и политичкој јавности и у Југославији и у САД.

⁵⁶ Димитрије Ђорђевић (1922 – 2009), један од врхунских српских професора и стручњака за модерну историју Србије, Балкана и Европе. Као гимназијалац приступио је Српском културном клубу под председништвом Слободана Јовановића и био активни учесник и организатор демонстрација против приступа Југославије Тројном пакту у Београду 26. марта 1941. Током Другог светског рата припадао је омладинској организацији покрета отпора генерала Михаиловића. Ухапшен од Немаца, био је затворен у бањичком логору, а потом у концентрационом логору Матхаузен. После рата осуђен је на вишегодишњу робију од комунистичких власти. Казну је служио у озлоглашеним тамницама у Пожаревцу и Сремској Митровици. Каријеру историчара, упркос политичким тешкоћама, изградио је током шездесетих, да би 1970. прихватио позив и постао професор историје Балкана на Универзитету

Вест о пријему на постдипломске студије модерне европске историје стигао је у априлу 1980. Неколико дана дициније, објављена је смрт Јосипа Броза Тита. Последњи испит на Правном факултету у Београду положио сам 20. октобра те године, да бих се, после две недеље, отиснуо на академски пут преко океана.

Загледан у ужарену, црвену куглу како се подиже изнад Суштјепана, заслепљен и задовољан собом, удахнух опор мирис мора и помислих још једном на Џонија Рачића. У глави ми је непрестано добовао његов рапав глас: „*Sky is the limit, my boy, don't you ever forget that! Sky is the limit!*“⁵⁷

Калифорније у Санта Барбери. Његова дела *Царински рат Србије и Аустроугарске 1906 – 1911*, *Милован Ђ. Миловановић* и *Les revolutions nationales des peuples balkaniques (Националне револуције балканских народа)*, спадају у сам врх савремене српске историографије. Своје мемоаре објавио је у неколико томова под заједничким насловом *Ожиљци и опомене*. Године 1985. изабран је за члана САНУ.

⁵⁷ Небо је граница, младићу, никад то не заборави! Небо је граница!

ГЛАВА ДЕСЕТА

1

25. август 1989. Цавтат.

„Верујете ли ви у Бога?“

„Не.“

„А зашто?“

„Нисам досад пронашао ниједан валидан разлог за постојање Бога, ни у оном о чему црква проповеда, ни у оном чиме се бави. Превише има лажи и обмањивања. Не што не верујем, но сам подозрив према свему што из цркве или од цркве долази.“

„Откуд код вас тако нетолерантан став по питању религије? Зар не мислите да у хришћанству има истине? Зар вам Христове речи никад нису звучале истинито и добронамерно? За мене је обратно. Мени тзв. научно објашњење настанка света и живота делује као шарена лажа. Ни теорија *Big Bang*-а ми није убедљива, још мање Опаринова теорија о *preordial soup*. Ето,

Опарина смо изоставили у набрајању истакнутих руских научника. Морам да признам, за мој појам то је потпуна глупост.“

„Дочим ти је прича о томе како је Бог створио свет и све у њему за шест дана, па се уморио и седмог дана одмарао, тотално логична? То ти није глупо и неозбиљно? Ма пусти то... Ова дискусија не води никамо... Напросто, наука није дала одговоре на сва питања, али је она једина која те одговоре може дати.

Подсећам те на Попера и његову дефиницију научног закона: *Научни закон је научна претпоставка која и докле одолева сваком покушају научне и утемељене критике*. Кад већ хоћеш разговорати о хришћанској религији, онда морамо поћи од неоспорних факта. Прво, нема нити једне историјске потврде да је Исус Христ уопште постојао. Друго, најстарији примерак госпела датира најмање стотину година након Христа. Не зна се поуздано ни ко су аутори, ни на ком језику су оригинално писани. Треће, нити један од аутора госпела није лично познавао Христа, већ је писао на бази оног што је чуо из друге или треће руке. Постоје и некакве теорије о претходним текстовима из којих су проистекли нама знани госпели. Те Q, те M, те L. Четврто, међу самим госпелима има очевидних дискрепанци. У појединим сегментима се понављају, а понегде су узајамно контрадикторни. Све у свему, мало основа да би се доказала истинитост Христовог живота, таквог какав је описан. Могућно је да је неко такав, са истим именом збиља постојао, Исус из Назарета и да је био револуционар против тадање јеврејске власти и да је ради тога распет на крст, те да су његов живот и погибија били инспирација за настанак хришћанства. Мада је и ово пука хипотеза... Оно о чему можемо одговорно говорити је оно што непобитно знамо, а то је историја хришћанске цркве.“

Пепео над морем

„Морам да вам противречим. Само Свето писмо, без обзира на порекло, ауторство, оригиналност и све друго што сте поменули, садржи у себи сасвим одређене, универзалне поруке, рекао бих чак опомене, сваком човеку. Не би смело да буде дилеме око тога да су те поруке, тј. опомене, упућене за побољшање и добробит читавог човечанства. Овај свет је од памтивека показивао склоност ка чињењу зла. Хришћанство представља најмоћнији и најсвеобухватнији покушај да се зло искорени. Није у томе успело до краја, али га је сигурно у некој мери смањило. Па, гола чињеница да је Библија најчитанија, најпревођенија и највише пута штампана књига икад, довољно је индикативна сама по себи. А питање њене злоупотребе је посебна прича. Нема те позитивне идеје која не може бити злоупотребљена и која није била предмет злоупотреба кроз историју. То никако не сме бити аргумент за негирање саме идеје.“

„Гра-ла-ла! То што си сад рекао, то исто, од речи до речи, кажу и комуници. Они злочине учињене у име комунизма управо тако оправдавају. За њих су то 'девијације', 'погрешке', 'скретања', све сами еуфемизми зарад сакривања истине. И једна и друга идеологија се служе сличним методима; испирањем мозга, наметањем искључивог погледа на свет, забраном било какве критике, утеривањем страха, у крајњој инстанци, тортуром. Сличан им је и мотив – како усрећити човечанство. Милиони недужних људи су ликвидирани на монструозан начин у име тих идеја. И опет Попер... Примећујеш ли идентичност у третману индивидуалне слободе између судбине Ђордана Бруна или Галилеја и Стаљинових чистки?“

„Ипак, Галилеја нису убили...“

„Да, али су га присилили да ревидира. Игњацио Лојола⁵⁸ је татко Феликсу Ђержинском⁵⁹ и Берији⁶⁰! Знаш ли коју је титулу себи дао овај слуга Божји и светац кад је основао језуитски ред?“

„Немам појма.“

„Наравно да немаш појма. *Superior general*⁶¹, мој младићу! *Superior general*! Па ти сад гледај како ти је воља...“

„Ипак, и поред свега што кажете, вера у Бога не би постојала да људима није потребна. Ми можемо да расправљамо шта је то у човеку што му ствара ту потребу, али је логика јасна. Ја мислим да човека вековима раздире један исконски страх, страх од смрти. Човеку је неподношљива чињеница да је његов живот тривијални интермецо између два ништавила, оног пре рођења и оног после смрти, јер ако би тако било, живети не би имало никаквог смисла, живот би био бесциљан и апсурдан. Вера у Бога, вера у загробни живот, вера у вечност, јесте одговор који је пронашао и који га чини спокојним, пружа му свеобухватно решење за све што му је непознато и недокучиво. Другим речима, човек је створио Бога, није Бог створио човека.“

„То могу прихватити. Признао си да је Бог измишљен, накнадно креиран, како би људи у њему нашли утеху. ОК. Мени је битнија ова прва констатација, за другу нисам сигуран, но нека ти буде. Али, шта ћемо са злом учињеним у славу Бога?“

⁵⁸ Ignacio Loyola (1491–1556), родом из Баскије, оснивач језуитског реда у време контрареформације, тј. борбе Римокатоличке цркве против протестантизма.

⁵⁹ Феликс Ђержински (1877 – 1926), оснивач Чеке, озлоглашене бољшевичке тајне службе, формиране у децембру 1917. (доцније познате под скраћеницама НКВД и КГБ).

⁶⁰ Лаврентиј Берија (1899 – 1953), шеф политичке полиције за време Стаљинових чистки, током и непосредно после Другог светског рата. Сматра се директно одговорним за хапшења, прогон и ликвидацију стотина хиљада људи. Стаљин га је представио председнику САД Ф. Д. Рузвелту на Јалти 1945. рекавши: „Ово је наш Химлер“.

⁶¹ Врховни генерал.

„Инквизиција је искључиво везана за Католичку цркву, а она се одавно веома удаљила од истинске Христове мисли. Од ње су због тога отишли и православни и протестанти. Ватикан је једна институција власти, са елементима тоталитарне државе, која води политику и остварује своје себичне интересе.“

„Ту сам те чекао. Употребљено си израз - тоталитаризам. Њоме је све казано. Свака религија је у бити тоталитарна, без изузетка. А што се насиља тиче, неће бити ни да је Стефан Немања био милостив према богумилима.“

„Јесте их протеривао из Србије, али би било неправедно поредити га са инквизицијом.“

„Није их само протеривао. Неке је и убијао. Ми, дакако, не располажемо прецизним бројкама... *My point is*⁶² да се то дешавало. У другим религијама такође. И није се радило о изолованим случајевима, већ о масама људи...

Испричаћу ти нешто ведрије. Негде тамо, чини ми се 1927, одржан је светски конгрес теоријских физичара у Бриселу⁶³, где је дошло до дебате Ајнштајна и Нилса Бора о детерминизму и индетерминизму. На Борово излагање у одбрану индетерминизма, Ајнштајн је реаговао чувеном реченицом: *God does not play dice*⁶⁴, на шта му је Бор реплицирао: *Please, Albert, stop telling God what to do*⁶⁵.

Друга страна исте медаље је оно бесмислено питање којим су се замајавали средњовековни хришћански схоластичари: *колико анђела може да игра на врху чиоде?* Има ли већег идиотизма! То је директан атак на здрав разум!“

⁶² Моја је теза.

⁶³ Пета међународна конференција *Солвеј* под насловом *О електронима и фотонима*, заиста је одржана у Бриселу октобра 1927. Од 27 учесника, петнаест су већ добили или ће доцније добити Нобелову награду. Поред Ајнштајна и Бора, присутни су били: Макс Планк, Марија Кири, Вернер Хајзенберг и Луј де Брољи.

⁶⁴ Бог се не игра коцкицама.

⁶⁵ Молим те, Алберте, престани да говориш Богу шта да ради.

„Мој последњи адут је овај. Ако милиони људи верују у Бога хиљадама година, мора бити да се у том веровању крије нешто што трајно вреди. Нећете ваљда тврдити да су сви верници кретени и будале?“

„Нипошто. Али хоћу тврдити да је свака идеологија, у бити, нетолерантна и неистинита и да не служи ничем другом осим томе да људима усади колективну свест.“

„Зар то није природно? Зар паства, нација, класа нису људске форме чопора или крда код животиња? Противречите сами себи. Нисам ли у праву?“

„На први поглед, можда. *Touché*⁶⁶. Ипак, ова тема заслужује подробнију анализу. Најзначајнији момент у процесу интелектуалне еволуције човека је дефинитивна еманципација од групе и формирање индивидуалне свести и идентитета. Од члана племена до себе самог. Ту идеју су дефинисали Хјум и Русо. Остварење те идеје, међутим, траје ево већ два столећа и дуже, са скромним резултатима. Релативно мали број појединаца успео је у властитој еманципацији. Огромна већина земаљске лопте још живи у различитим типовима колективизама: национализму, расизму, комунизму. Религије спадају међу најстарије колективе. И сама држава, тоталитарна поготово, представља посебну врсту колективизма.“

„Добро, а шта је то што стоји на путу човекове еманципације? Да ли је проблем у њему или долази споља? Еманципација у вашем смислу подразумева слободу и једнакост. Попер каже да су то појмови који се међусобно негирају. Да ли је за еманципацију довољно да слобода једног човека буде ограничена слободом другог? Да ли је то једино могућна једнакост?“

⁶⁶ Француски израз у мачевању који обележава успешан погодак. У преносном значењу користи се за признање саговорнику у расправи.

„Проблем је у следећем. Људи се не рађају једнаки, али се рађају слободни. Неједнаки су по физичким и интелектуалним способностима. Како их онда направити једнаким? Тако што ће се способнији декуражирати, а мање способни фаворизовати, а то је спутавање слободе. Дакле, власт ће употребити свој ауторитет како би исправила биолошке неправде. Поврх тога, овакав приступ отвара могућност за неконтролисану манипулацију. Неминовна консеквенца ће засигурно бити одсуство и слободе и једнакости.“

„Да се за секунд још вратимо на феномен религије. Досад смо разговарали о хришћанству. Како стојимо с другим религијама? Да ли и о њима мислите исто или видите битне разлике?“

„Искрено ћу ти казати. О њима не знам пуно. О хиндуизму и будизму скоро ништа. О исламу – понешто. Ислам је најкаснија религија, од хришћанства је млађи више од пет столећа. За Мухамеда се зна, његов живот је историјски документован. У зачетку, муслимани су били веома отворени и толерантни, могло би се рећи чак слободоумни. Познати су њихови научници из периода тзв. западног калифата – Авороз у математици и историчар Ибн Халдун. У доба схоластичког мрака у Европи, ислам је носио светлост класичног знања и уметности. Потом је нагло потонуо у таму у којој се налази и дан дањи. Западна цивилизација се, насупротив томе, ишчупала, доживела ренесансу, рационализам и позитивизам, пошавши правцем освајања индивидуалних слобода, кидајући религиозне ланце, карику по карику. Ислам је данас безнадежно затуцан, огрезао у фундаментализму, теолошкој диктатури или бруталној аутократији. У конфликту је са свим осталим културама, нетрпељив истодобно према хришћанима, према Јеврејима и према Индусима. Шта је то у исламу што је довело до тога, не умест ти објаснити.“

„Савремена наука сматра да је ислам више од религије у западном смислу тог појма и да је најтачније дефинисати га као универзални поглед на свет, свеукупан начин живота. Отуд ислам није склон компромисима. Врло се тешко ублажава. Ататуркове реформе у Турској, с циљем потпуне секуларизације и забране ислама, успеле су да створе једну нерелигиозну елиту међу интелигенцијом и у војсци. Код руралног становништва, упркос свим напорима, ислам је остао жив и дубоко усађен у свест. Демократизација било које муслиманске заједнице нужно ће власт предати исламском екстремизму и тиме укинути свако семе демократије и слободоумља. То је једноставно зачарани круг без излаза.“

2

19. јун 1992. Београд.

„О, Мајланде, you're back! *Nice to see you again, young man*⁶⁷!“

„Да. Завршио сам школску годину, испунио све универзитетске обавезе, оценио студенте, написао препоруке асистентима. Почео је распуст, сви одлазе...“

„Враг ти није дао мира, ха? Дошао си због политике, је ли тако? Ови твоји су се опет ујединили, хоће да се конфронтирају са Милошевићем, чујем спремају некакав масовни збор против њега. Како то пропустити, ха?“

„Ма није то, мајке ми! Вратио сам се само за *summer break*⁶⁸.“

„А шта си урадио са кућом?“

⁶⁷ Вратио си се! Лепо је видети те поново, младићу.

⁶⁸ Летња пауза.

„Морао сам да је продам. Уведене су санкције, постојала је опасност да Американци блокирају имовину југословенских држављана. Нисам смео да рескирам.“

„Јеси ли потписао уговор за наредну школску годину?“

„Нисам, али имам усмени договор.“

„*I rest my case. All I can tell you is this: Be good; and if you can't be good, be careful*⁶⁹. Шансе су вам равне нули. Милошевић има војску и полицију на својој страни. Згазиће вас као црве. Ниси научио лекцију од прошле године, ха? Онај 9. март ти није био довољно добра лекција, ха? Тако се власт не да рушити, мулцу један! Рат је почео, народ је ухватила националистичка еуфорија, велике силе вас не подржавају, Милошевић је на врхунцу популарности. Залудео вас онај космати Драшковић што глуми Исуса Христа! Опсенар и мистик. Нема од тога ништа, осим што ће неко недужан на концу страдати. Каква монархија, какви бакрачи! Та је прича давно испричана. Ни десет посто Срба више у то не верује и о томе нема појма! А овај Карађорђевић је упадљиво глуп и тотално шворц. Брига њега за ову земљу и ове људе. Служио је туђу војску, носи туђ пасош. Њега, пре свега, интересују дворови и лова... Педесет година се није сетио ко је и шта је... Ни наш језик се није потрудио научити, а камоли нешто више! Маните се ћораво посла. Овај народ нема зрелости за демократију. Њему је једино битна величина државе, ма колико примитивна и заостала та држава била. Ни пет пара не да за своја властита права и своје властито достојанство! Опаметиће се кад једног дана збиља разбије главу о зид! Као што су некад идеализовали Тита, сад идеализују Милошевића... А ти идеализујеш управо

⁶⁹ Амерички правосудни израз којим јавни тужилац завршава доказни поступак. Све што могу да ти кажем је ово: буди добар, а ако не можеш да будеш добар, буди опрезан.

такав народ. Надаш се да ћеш успети пробудити га, подићи и покренути га ка освајању слободе. Трице и кучине, мој драги Мајланде! Трице и кучине! Нажалост, морам ти то рећи овако брутално, мада знам да ме нећеш послушати.“

„Да нисте мало неправедни? Ја просто не делим ваш цинизам и вашу огорченост. Моја је дужност да покушам, да дам све од себе, чак и уколико су изгледи на успех минимални. Србија срља у пропаст, то је и вама јасно. Ако сви будемо пасивни уз извињење како је немогућно ишта постићи, носићемо кривицу за катастрофу. А ко други ако не они који су образовани, млади и храбри. Ко?“

„Немој да буде по оној француској изреци: *Jeune, joli et bête*⁷⁰. Говорим ти из особног искуства и са најбољом намером, а ти ћеш ионако чинити по своме...“

„А зашто не покушамо с мало више оптимизма. На пример: *Tout est bien, qui finit bien*⁷¹. Или да цитирам Черчиллов говор с почетка рата, који сигурно буди ваше успомене: *We shall fight on the beaches, we shall fight on the landing grounds, we shall fight in the fields and in the streets, we shall fight in the hills. We shall never surrender!*⁷²“

„*Touché again. You got me this time, my boy.*“⁷³

⁷⁰ Млад, леп и глуп.

⁷¹ Све је добро што се добро сврши.

⁷² Борићемо се на плажама, борићемо се на аеродромима, борићемо се на пољима и на улицама, борићемо се у планинама. Никада се нећемо предати.

⁷³ Погођен поново. Имаш ме овог пута, мој дечаче.

ГЛАВА ЈЕДНАЕСТА

„Тито, кажеш. Шта мислим о Титу? *Après moi – le déluge!* После мене – потоп! Владавина једног самозаљубљеног мистификатора чије су последице катастрофалне.... Узмимо овако. За Тита се везују три идеје: социјализам, федерална Југославија и Несврстани. Ниједна од тих идеја није преживела дуже од неколико година након његове смрти. И не само то. Све три су нестале са историјске сцене на најнедостојанственији начин. Социјализам се напоскон срушио у властитој декаденцији и у Русији и другде у Европи. Титова Југославија се распада у крвавом етничком рату, закрвљених етницитета и масовним злочинима на чијем челу стоје управо Титови питомци. Покрет несврстаних се практички угасио сам од себе, мада никад није ни представљао неку респектабилну организацију. Какав је то глобални покрет чије су државе чланице водиле међусобне ратове, питам ја тебе. Последњи ти је пример рата

Ирака и Ирана. Моја је теза о Јосипу Брозџу једноставна. Он је био уображени и себични сноб који је имао ту срећу да профитира на ривалству запада и истока. Па, ко су били његови пријатељи у свету? Све гори од горег. Самозвани цареви и краљеви, диктатори и примитивци: Хајле Селасије, Бокаса, Иди Амин, Сухарто, Реза Пахлави, Секу Туре. Њему ни доктринарни комунистички лидери нису били довољно атрактивни, осим оних који су му се дивили, Енвер Хоџа, касније Чаушеску...“

„ОК. Тражиш дубљу анализу. Ево отприлике ти је то овако. Могу се поставити три главна питања. Прво, како је и зашто Тито дошао на власт. Друго, какав је био његов систем владања. И треће, какво је место и какав је значај имао у светским односима.

’Ајмо редом. По првом питању, ствар је јасна. Запад се договорио са Совјетима да Југославија буде фифти-фифти, како се обично каже, дочим ју је у бити препустио Русима. Черчил је вероватно процењивао Тита, о коме је имао доста информација, а 1944. га је и лично упознао, као личност болесне амбиције с којим се можда да радити у будућности и одвојити га, барем донекле, од Москве. Тиме би се постигла два циља. Попустило би се Стаљину, а оставила би се отворена могућност за јачи утицај на Броза. Поврх тога, Југославија би била сачувана у целини. Ово тако личи на Черчила, зар не? Остало је била егзекуција. Након раскида Тита и Совјета 1948, овај план је активиран. Показало се да је стари енглески покварењак још једанпут био у праву.

По другом питању, поделио бих Брозово владање у три ступња интензитета његове репресије. Прва је трајала неколико година након тзв. ослобођења и била је обележена најгорим стаљинистичким методама прогона и ликвидације сваког противника, и класног непријатеља и својих

неистомишљеника са једнаком бруталношћу. Други ступањ, од уклањања Ђиласа до раних шездесетих, био је већ мало нежнији. Тито више није убијао, осим изузетно, али су му затвори били препуни политичких затвореника. Напокон, трећи ступањ био је најмекши. Своје критичаре и дисиденте уклањао је са власти и јавне сцене, а хапсио је појединце, а и то спорадично.

За Тита би се могло рећи да није био параноик попут већине аутократа сличних њему, тј. да је тортуру примењивао рационално, у складу са стабилношћу његове особне власти. Није имао милости у ситуацијама кад је био збиља угрожен. А имао је непогрешиву процену своје угрожености и инстинкт одакле је опасност могла потицати.

По моме суду, то су разлози његове дуговечности на власти.

На треће питање је теже аргументовано одговорити. Је ли Тито био државник светског формата или је то била ноторна лаж његове пропагандне машинерије? Мој одговор би био и једно и друго. Свету је био потребан неко попут њега. За Запад, он је био идеалан пример правог комунисте који није припадао совјетском лагеру. Дао се згодно користити у смислу примера у другим случајевима. У западном схватању, антикомунизам и антисовјетизам су синоними. Њих је интересовало ово друго. У томе се крио значај Титове интернационалне позиције. Са руског становишта, логика је била обратна. Тито је био илустрација како ће проћи свако ко се одрекне Москве.

Најинтересантнији је био за тзв. Трећи свет, другим речима бивше колоније у Африци и Азији, које су листом инклинирале комунизму. Заузврат, Запад му је давао финансијску помоћ у неограниченим количинама и бесплатну медијску рекламу. Од тога је он у земљи стварао култ личности, мегаломански увеличавајући свој међународни престиж.

Са озбиљнијег становишта, Тито није учествовао нити у једном важном догађају у свету, нити је посредовао у решавању глобалних проблема. Ако је и обављао неке послове, то су били мали и прљави задаци индиректне помоћи или наоружавања сумњивих режима за рачун великих сила, у случајевима кад оне саме нису хтеле бити експониране.

Тито није представљао ништа више од политичке карикатуре, ако хоћеш, јефтине естрадне звезде или егоцентричног глумца на вашарској сцени. Све у свему – *rien*⁷⁴. Просто, једна белосветска улична курва.

За њега се не зна ни ко је био, ни шта је био. Очеvidно је говорио с јаким руским акцентом. У Стаљиновим чисткама имао је главну улогу у денунцијацији југословенских комуниста. За све руководиоце КПЈ, управо је он писао тзв. „карактеристике“, након чега су ликвидирани Сима Марковић, Филип Филиповић, Горкић и многи други. Напросто, опасан коминтерновац и НКВД-овац. Најпре ће бити да су га Руси инсталирали у КПЈ у служби свог директног агента, тј. оперативца. Седиште Коминформа било је у Београду, што кристално јасно говори о његовој блискости с Москвом.

Разлаз са Совјетима иницирао је Стаљин, а не Тито. Тито је покушавао избећи сукоб, извињавао се и оправдавао, тврдећи упорно да је правоверни комуниста одан Совјетском савезу. Везе са западом прихватио је тек на концу, кад се уверио да неће моћи даље са Русима. Запад је одабрао њега, а не он Запад. Првом приликом након Стаљинове смрти, мислим већ 1955, обновио је своју љубав према првој земљи социјализма.

Јосип Броз, ако му је то било право име, најбољи је доказ како светска пропаганда може направити мит и лаж прогласити истином.

⁷⁴ На француском – *ништа*.

Преостаје отворено питање какве је контакте имао са Немцима и усташама током рата. Како су се све усташке главешине, у *compris*⁷⁵ Павелића, евакуисале из Југославије? Данас знамо за његов споразум с Немцима 1943. у Загребу. Па ако то није колаборација, онда ја не знам шта је! Све су то курвини синови Енглези знали, знали су и Американци, и опет су га прогласили херојем Другог светског рата и борцем против фашизма! Исто онако као што су његову Југославију проглашавали слободном и демократском, оном одвратном флоскулом *socialism with a human face*⁷⁶! У име тог социјализма са људским ликом, Тито је ликвидирао хиљаде људи и још више отерао на робију!

Најгоре је то што је за собом оставио државу у развалинама, без реда и закона, а народ потпуно инфантилизован, неодговоран, тотално *brainwashed*. Те његове глупости – самоуправљање, удружени рад, делегатски систем, активна и мирољубива коегзистенција, у крајњој линији и та празна фраза 'братство и јединство' и ова последња 'и после Тита – Тито', створиле су од људи једну бесловесну масу неспособну старати се о себи, а камоли имати свест о некаквом скупном интересу. Па, они су тако лако прихватили рат услед тога што су тровани оним имбецилним партизанским филмовима и уобразили да је рат збиља такав. Убијеш стотине Немаца без капи проливане крви. Такви су и ови његови наследници. Опасне будале које ће уништити све јер немају појам одговорности. Некад имам утисак како је цела Југославија препуштена беспризорној и крволочној дечурлији којој је оружје најдража играчка. Ово што данас доживљавамо је директна последица титоизма, мој Мајланде! Биће овде крви до колена, од луде главе, неозбиљности и олакости. Ово је тек почетак! Не

⁷⁵ На француском - *рачунајући и*.

⁷⁶ Социјализам са људским ликом.

знаш ко је овде малоумнији. Војска, политичари или грађани. А сви су заражени неизлечивим титоизмом!“

Југословенска народна армија умарширала је у Цавтат у јесен 1991.

Нова хрватска власт преузела га је средином 1992.

Београд, ратне 1993.

* * *

„Је л’ те Џони, какво је ваше мишљење о Русима? Питам вас, јер нисам сигуран шта да мислим о њима. С једне стране, то је велика нација с богатом историјом и изузетно талентованим људима. С друге стране, Русија ме подсећа на тамни вилајет окован ропством, бедом и несрећом. Како ви видите Русе и Русију?“

„Наше представе о Русији и Русима су оптерећене са два фактора. Први је тај што ми видимо само њен европски аспект. Други је болшевизам сам по себи. А заборављамо да је та земља пуно већим делом у Азији и да је постојала хиљаду година пре Лењина.

За мене је руска нација један амалгам европског и азијатског. То се види на први поглед, већ из њихових физиономија. Пуно Руса има блед тен и косе очи. Погледај, на пример, Јељцина. Код њих се измешало више различитих раса, да не помињем сва друга племена у саставу Русије. Поврх тога, њихово порекло је, изгледа, најпре скандинавско, тј. викиншко. Таква контроверзна комбинација нужно је морала произвести специфичну свест и менталитет.“

„Оно што мене код њих фасцинира јесу невероватни индивидуални узлети до неслућених висина. Од Рубљова, преко Чајковског и Рахмањинова, Чехова и Достојевског, до Пастернака и Солжењицина. Могао бих да у ту линију врхунских домета уврстим Станиславског, Ејзенштајна и Тарковског...“

„Морам те прекинути. Видиш ли да ниси поменуо ниједног научника?

Има ли их међу Русима?“

„Менделјејев. Периодни систем хемијских елемената.“

„ОК. ’Ајде, сети се још неког.“

„Сахаров.“

„ОК. И њега ћу ти признати, мада је познатији као дисидент, но као научник. Нађи још неког... Нема, тј. има, али ни близу на оним висинама на којима су руски уметници. Русима очевидно рационално размишљање није јача страна. Пуно су бољи кад изражавају своје емоције, нарочито јадиковке и песимизам. Они су већином импулсивни и неуравнотежени. Пречесто екстремни у понашању. Ево ти један пример. Сећаш ли се у Толстојевом *Рату и миру*, кад онај официр Долохов за опкладу испија пуну боцу рума седећи на оквиру прозора? Није случајно *руски рулет* добио име по Русима. Е, на то мислим.“

„Добро, разумео сам. Једино што нисам убеђен да је фатализам својствен само Русима...“

„Није то фатализам. Фатализам је вера у унапред прописану судбину. Ово је нешто друго – ово је свесно, али ирационално изазивање судбине. Коцкање са судбином, неовисно од могућих консеквенци. Управо је то разлог што за њихов индивидуални таленат нема граница. Насупрот томе, такво схватање живота не дозвољава иоле систематичан и рационалан прогрес. Зато они као нација стоје укопани у месту.“

„Како онда тумачите болшевичку револуцију? Зар она није доказ најдрастичније политичке и друштвене промене? Русија се преко ноћи од деспотске царевине претворила у комунистичку диктатуру. Од друштва у којем

је религија имала доминантну улогу у систем заснован на атеизму, од државе великих земљопоседника и беземљаша у општу и насилну национализацију. Од апсолутне монархије у свемоћну власт комунистичке партије. Камен на камену није остао. Све се из темеља променило, без преседана у историји света.“

„Је тако, али само кад се посматра површно. Суштински, совјетска револуција и оно што је из ње настало садржавало је многе карактеристике претходног и било је, у великој мери, обојено руским ирационалним менталитетом. Прве револуционарне године, до Стаљина, биле су године грађанског рата, потом је дошла Лењина смрт и, напослетку, унутарпартијски конфликти. Све скупа, прекратак период за дефинитивну оцену. Стаљинизам је једина истинита манифестација тј. материјализација револуције. А у њему се лако препознају трагови старог. Шта је представљао Стаљин, ако не новог руског императора, апсолутисту и божанство у очима народа? Стаљинове чистке су сасвим у складу са царистичком традицијом борбе против унутарњег непријатеља. 'Отаџбински рат' је парола у којој нема класног, већ патриотског. И марксизам-лењинизам је претворен у својеврсну религију, чија је библија била Стаљинова *Кратка историја СКП(б)-а*⁷⁷. И ето ти реинкарнације идеологије Николаја Првог⁷⁸ – *Цар, вера, нација!*“

„Сложићу се с вама утолико што стварно комунизам у Русији у мало чему одговара Марксовој визији револуције. Русија не да није била најразвијенија индустријска сила како је Маркс предвиђао, него је била изразито аграрна, уствари још феудална земља, практично без радничке класе.

Револуцију су извели руски интелектуалци потпомогнути деловима војске.

⁷⁷ Објављена 1939.

⁷⁸ Николај Први Романов, руски цар (1825–1855) сматра се за једног од најреакционарних владалаца у Европи деветнаестог века.

Неиздрживи услови трогодишњег ратовања током Првог светског рата, економска и биолошка исцрпљеност нације и неспособност постојећег режима да се модернизује били су узроци револуције. То је далеко од Маркса и његових претпоставки да даље не може бити. Маркс је писао о светској револуцији и победи социјалима у целом свету, а Стаљин је прогласио доктрину социјализма у једној држави. Маркс је инсистирао на интернационализму, јединственим интересима пролетеријата да би, супротно од тога, међународни раднички покрет постао машице у рукама Совјетског савеза. Дакле, то је јасно. Ипак, мало ми је натегнута ваша паралела са царизмом.“

„Добро, а шта мислиш како је један руски мужик, негде у забаченом сибирском селу, доживљавао Стаљина? С ким га је могао упоређивати? На кога му је могао личити? Совјетски Савез је након Другог светског рата био, и територијално и у војној моћи и по утицају, већи но што је империјална Русија икад била. То је било остварење руског вековног сна о колективној величини. За Русе је свака патња и жртва вредна такве националне победе. То је то у њима што је не-европско.“

„Хоћете да кажете да Русима није својствена идеја слободе и демократије.“

„Тако је. Ни слобода ни демократија у западном значењу њима нису приоритети. Русима је колективно испред индивидуалног. А оличење колективног је један човек у коме сви виде свог лидера и предводника, свог Бога. Плаше га се и диве му се истодобно.

Руси ће прихватити западне вредности сад кад су у кризи и кад им се ауторитарни систем распао. Не суштински, али формално да. Појављују се политичке партије, одржавају се некакви избори, приватизује се државна

својина. На концу ће се све то завршити у новом деспотизму. Не знају и не могу другачије. И опет ће бити светска сила. Маса Руса се навикла трпети, патити и жртвовати се за величину и победу Русије. То је њихова опсесивна апстракција, материјализована у лику владара, императора или диктатора, њима је свеједно. Друштвена неједнакост и неправде су њихова историјска реалност. Неуспеси и порази у Првом светском рату произвели су револуцију, дочим су победе у Другом светском рату произвеле Стаљина у легенду. А гинули су и страдали једнако и у једном и у другом рату, и то у милионима.“

„Ви не верујете у победу демократије?“

„Не свуда. Рекох ти пре пуно година, док си још био мулац, демократија је производ англосаксонског духа и искуства. Да се укоренити и развити међу онима који тај дух барем делимично могу разумети и усвојити. За друге је то напросто несхватљиво, јер им је идеја човекове индивидуалне слободе страна. О томе смо толико пута дискутовали. Можда сам постао остарели конзервативац и скептик, можда никад нисам имао афинитет нити према Рујкама нити према комунцима, можда више не верујем у прогрес човечанства. Како год било, то ти је, што ти је... Јебига.“

„А Достојевски?“

„Не знам шта бих ти казао. Искрено, никад нисам био његов љубитељ. Мени је он мистичан и мрачан. *Not my cup of tea.*⁷⁹ Набоков је за Достојевског рекао да је био аутор лоших криминалистичких романа. Прилично тачно.“

„Не слажем се. За мене је Достојевски највећи писац свих времена, без конкуренције. *Злочин и казна* је најбоља књига икад написана. Генијална...“

„*Fine with me.*⁸⁰ Не морамо се увек и у свему сложити.“

⁷⁹ Није моја шоља чаја. (Није по мом укусу.)

„Рећи ћу ти једну ствар, мој младићу. Мушкарац који није био у војсци и у ћузи није прави мушкарац. Ни у једном нема мрдања. Војска те научи дисциплини, субординацији и пријатељству. Зависиш од других и други зависе од тебе. У ћузи упознаш себе, провериш од каквог си материјала направљен, колико можеш издржати. Упознаш и свакојакe људске карактере. Схватиш шта је достојанство, шта је понижење, шта је страх, ко је човек, а ко је гњида.

Онај ко ти прича приче о херојству у рату и на робији, лаже као пас. Нема тог мајчиног сина који под батинама није попустио и није молио за милост. Мучење је због тога и измишљено. Од инквизиције до НКВД-а и УДБ-е. Претворе те у бедника и слабића спремног на све, само да се тортура прекине. Једини излаз је у томе да заборавиш оно што знаш, избришеш памћење, претвориш се у имбецила, у зомбија и до бесвести понављаш једно те исто. Добра је околност што батине томе помажу. Што те више туку, то је лакше ослободити мозак од сећања. На концу више ништа и не знаш. Почнеш бунцати глупости и онда те напoкoн оставе на миру.

Не треба им се супротстављати нити их првоцирати. Тиме се још горе најebaва, а ефекат је никакав. То им може дати још и додатни, лични мотив за иживљавање. Иследници су најчешће психопате које уживају у мучењу. Нису превише интелигентни, али су зато подмукли. Не ваља ни признати. Кад се почнеш исповедати, они се неће зауставити ни након што им избљујеш све што знаш. Немој се ни правдати. У том случају ће ти тек јebати милу мамицу. То им је најoмиљеније. Да пљујеш по себи... Нема универзалног рецепта, осим да успеш сам себе убедити, истински поверовати: *Ја сам тотална будала, оно што*

⁸⁰ У реду је, што се мене тиче.

знам не значи ништа и нема никакав значај; ништа не разумем и појма немам ни о чему; *напросто, ја сам нико и ништа...* Глумити ти неће помоћи. Мораш у то искрено веровати, иначе си готов...“

„Зашто нисте отишли из земље?“

„Збрисали су они који су морали. Мени се тад чинило да не морам.

Неопажено сам се вратио кући у Француску улицу, уверен да сам уклонио све трагове. Кад су дошли по мене, сам сам им отворио врата. Не би ме ни ухватили да ме онај мамлаз није откуцао. Касније, након робије, нисам могао. Нисам имао ни лове, ни пасош, ни воље. Преко главе ми је било свега. А био сам киван и на избегличку владу, и на Енглезе, и на себе... Како сам себи допустио такву наивност...“

„Да ли се кајете?“

„Дакако да се кајем. Није било вредно, због тога се кајем. Ко високо лети, ниско пада. Велике идеје најчешће окончају у личном поразу и самосажаљењу. Снови су заводљиви, али опасни. Ја сам се, упркос свему, извукао. Пуно њих је улудо страдало... Променимо тему, не волим о томе говорити, не волим сећати се... Уживај у оном што је у животу најлепше... Најлепше је највредније...“

Пепео над морем

ЕПИЛОГ

Његов сагорели прах усули су у ђуп од најпростије керамике с поклопцем и гурнули ми га у руке.

„Ово су покојникови земни остаци. Примите наше саучешће. Нека почива у миру“, рекли су.

Урну сам однео до огромног, сивог и безличног зида на београдском Новом гробљу с хиљадама истоветних бетонских преграда. Тек понегде је у зиду зјапила празна рупа, предвиђена за неког будућег мртваца.

Напустио сам га затвореног мермерном плочом с именом, презименом, надимком и годинама рођења и смрти. Свеж малтер и белина камена разликовали су га од осталих. Временом и та мала разлика постепено је бледела. Како су године пролазиле, све је теже било распознати његову посмртну таблу.

Пепео над морем

Оставио ми је један једини аманет. Да његов пепео распем по мору. На одређеном месту код отока Бобара, с југоисточне стране, једно пола сата барком од Цавтата, где је природа вековима стварала пролаз у стени. Тај лук у ваздуху који чини целину с подводном шпиљом показао ми је небројено пута, понављајући своју завршну заповест.

Од три острва у маленом цавтатском архипелагу, изабрао је најудаљеније и најнепрístupачније. Само су се прекаљени домороци усуђивали да пристану уз високе кречњачке хриди и да се уз њих веру како би с врха победоносно погледали ка пучини. Бобара је увек ветровита, а море око ње бучно и валовито. Из даљине, невештом оку личи на циновску, злокобну, црну лађу која непомично стоји и чека незваног госта. Тек кад јој се сасвим приближи усамљени пустилов, открива се њена неукротива, сура лепота. Лезива и узвишена у један мах.

„Огромно водено пространство које зовемо морем, мој Мајланде, даје човеку најмоћнији осећај слободе“, говорио је. „Море се мора волети и поштовати и оно ће ти вратити својим добром, снагом и ширином. Копно се да укротити, море не. На мору човек не може бити господар, али може бити слободан. Сам и слободан, мој Мајланде. На води нема чврстог ослоњаца као на земљи. Вода те баца, али те не ломи. Ако умеш, однеће те право куд си наумио. Ако не умеш, лако ће те прогутати. С морем нема ни обмане ни преваре. Једино истина, мој Мајланде.“